

551
A 58

2

اندرونكو

تاپيعاتتاعى

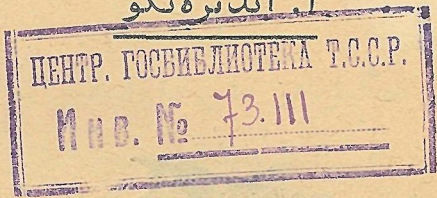

سۇۋ تۇۋرالى

كەڭەس وداغىنداغى ەلدەردەك
كىندەك باسباسى. ساسكەۋ، 1927

2

ل. اندېرەنكو

551.49

A58

تابمىعاتتاغى سۇۋ تۇۋرالى

اۇدارغان: كەمەل ۇلى

كەشكەس وداغىنداغى ەلدەردىك كىمىدىك باسباسى

ماسكەۋ، 1927 - جىل

Главлит № 79268

Тираж 5000 экз.

заказ № 490

11155

13189

I

تەگمزدەر مەن دارىيالار

جەر ۇستىمىدە گى سۇۋدىك قوجالىغى. — قۇرغاق بەن تەگمزدەر. —
تەگمزدەردىك شامالارى. تەگمزدەردىك تەرەگدىكتەرى. — تەگمزدەر تۇبتەرىنىڭ
كورىنىستەرى. — دارىيالار تەگمزدەر بولمىدەرى. — دارىيا سۇۋلارنىڭ
دامى مەن تۇسىنىڭ تۇرلى بولۇسى بەتەرى. — دارىيا اعمدارنىڭ قالاي
بايدا بولۇلارى.

بىزدىك جەرىمىز ايدىك ۇلكەن دۈب تارتىزدى.
دال ورتا بەلىنەن كىمىز ئۇيدى بەلدەۋلەگەندەي ارقان
مەن بەلدەۋلەسەك وعان ۇزىندىغى 38 مىڭ شاقىرىمما
جاقتىن ارقان كەرەك بولارەدى. بۇل عىجاي جەر شاماسىن
تۇسىندىرىۋ ئۇشىن ايتقانمىز. شىنىندا ادام بالاسى جەردى
بۇلاي ارقان تارتىپ ولىشەگەن مەس، ەكىنشى بۇلاي
ولىشەۋدىك الى مۇمكىندىكى دە چوق.

جوعارىداغى سانىمىز تەك بىلىم جورىۋىنان شىققان
نوبايلى عانا سان. بۇدان تەك جەردىك قاي دەرەجەدە
زورەكەندىگىن عانا بىلەمىز.

مىنە وسىنداي ۇلى جەرىمىزدىك دەنى سۇۋاستىندا
جەر بەتىن بىردەي قىلىپ دال 100 ۇلەسكە بولسەك،

سونىڭ 73-ئىسمى سۇۋ استىندادا، قالغان 27-ئىسمى -
ئانا قۇرغاق جەر بولادى، بۇنى قىسقا سىنان ايتقاندا جەر
بەتمىڭ تورتتەن ئۇشى سۇۋ، قالغان بىرەۋ-اق قۇرغاق
دەسەدى.

جەر ئۈستىدە ۇلىلى، كىشىلى سەبەبىز ارالدان باسقا
بەس ۇلكەن قۇرغاق جەر بار، بۇلاردى مەتەرىك دەپ
اتايدى. سانسىز وزەندەردەن، كولدەردەن، دارىيالاردان
باسقا بەس ۇلكەن تەڭىز بار. ۇلى تەڭىز، نەمەسە شىعسى
تەڭىزى، ئۇنت تەڭىزى، اتملانت تەڭىزى، تۇستىك مۇزدى
تەڭىزى، تەرىستىك مۇزدى تەڭىزى. بۇلاردىڭ شىندەگى
ەڭ ۇلكەنى - ئېرىنىشىسى. بۇنىڭ ئېسى 150
مۇلىيەن شارشى شاقىرىم¹ جەر الب جاتىر. جەر ئۈستىدە -
دەگى قۇرغاق جەردىڭ ئېارى جىيىلغاندا بۇعان جاقىن
كەلە المايدى. بۇ شىعسى تەڭىزى. قالغان تورتەۋى وئشا
زور مەس؛ سوندا ەڭ كىشى دەگەن تەرىستىك مۇزدى
تەڭىزنىڭ، ئېسى ۇزىنىڭ العان جەرى، 13 مۇلىيەن
شارشى شاقىرىم بولادى. ارىنە تەڭىزدەردىڭ شامالارى
مۇنداي وراسان زور بولغان سوڭ، ولاردىڭ تەرەڭ -

1) شارشى شاقىرىم دەپ، ۇزىنى ئېسى شاقىرىم كولدەنەنى ئېسى شاقىرىم
تورت بۇرىشتى شارشى جەردى ايتادى.

دىكىكتەرى دە وتە تەرەڭ بولۇڭ كەرەك. جوعارىدا ايتىلغان
ۋالى تەڭزەردىڭ 8 شاقىرىمىنان استام تەرەڭدىكى بار
جەرلەرى بار. تەڭزەردىڭ ونداي تەرەڭ جەرلەرنە جەر
ۋستىندەگى قانداي اسپان مەن ايقاسقان اسقار بىيىك
تاۋلاردا بويلاماي سۇۋ استىنا تۇسىپ كورنەبەي كەتەدى.
بىراق بۇدان تەڭزەردىڭ قاي جەرى بولسىن بارى دە
وسى سىقىلدى تەرەڭ بولا بەردى دەب ويلاۋغادا جارا-
مايدى. كورنەسە تەڭزەردىڭ جىيەككە چاقىن جەرلەرى
ونشا تەرەڭ بولمايدى. ونان سوڭ ورتا جەرلەرنىڭ دە
تەرەڭدىكىكتەرى تۇرلىشە بولادى. جالىي ايتقاندا، تەڭزە
تەرەڭدىكىكتەرى ورتا سەبەب بەن العاندا 4-5 شاقىرىمىنان
اسبايدى.

تەڭزە تەرەڭدىكىكتەرنىڭ تۇرلىشە بولۇشى نەلىكتەن
دەسەك، تەڭزە تۇبىتەرى كورنەسە تەڭس بولمايدى،
ويلى، قىرلى بولادى. قۇرغاق جەردىڭ بەتى قانداي
تاۋلى، ناستى، ادىرلى، سايلى، وپياتتى بولسا، وندادا عدال
سول كورنەس بولادى. جالىي ايتقاندا تەڭزە تۇبىتەرى
قۇرغاق جەردىڭ بەتىنە ۇقسايدى. سوندىقتان تەڭزە
تۇبىتەرنىڭ ويلى جەرى، تەرەڭ بولادى دا، ادىرلى بىيىك
جەرلەرى تايىز بولادى.

100 قاداق تەگمىز سۇۋىن الب قايناتساق ەكى چارىم-
قاداق اسقا قوساتۇن تۇز، شىپرەك قاداق (قاداقنىڭ
تورتەن ەبىرى) ماگمەز تۇزىن المۇغا بولادى. تەگمىز
سۇۋىلارنىڭ تەرەڭدىكتەرىنە، ورىندارىنا قاراي تۇزدىلىق-
اششىلىقتارى دا ەار تۇرلى بولادى. ماسەلەن، وزەننىڭ
تۇشى سۇۋىلارى كوب قۇيىلانتۇن تەگمىز جاعالارنىڭ
سۇۋىلارى، قۇرعاقتان المىس، اشقى تەگمىز سۇۋىلارىندا-
عمداي اسا اششى دا بولمايدى.

تەگمىز سۇۋىلارنىڭ دامىنەن باسقا، تۇستەرى دە تۇز-
دىلىقتارىنا قاراي تۇرلمىشە بولادى. تەگمىزدەردىڭ تۇسى
كوبىنەسە سۇرعىلت، نەمەسە كوگىلچىم بولادى. داۋىلىدى،
بۇلتتى جابىق كۇندەرى كۇڭگىرتەنەن، قاراۋىتادى،
سۇۋىق جاققاردا كوگىشەل، نەمەسە جاسىل تارتىپ قۇيىلادى.
تەگمىزدىڭ تايمىز جاعالارىندا، سۇۋ تۇبىنىدە وسەتۇن ەار
تۇرلى جاسىل وسىمدىكتەرى بار ورىندارىدا، تۇرلى
تۇستى تاستار جاتقان جەرلەردە تەگمىز تۇستەرى قۇبىلىپ
وزگەرىپ وتىرادى. مۇنداي جەرلەردە تەگمىز تۇسى ەبىر
ەسە قارىتم- جاسىل، ەبىر ەسە سارعىلت- قىزىل تارتىپ
نەشە تۇرلى بولىپ كورىنەدى.

كۇن كوزىنىڭ سۇۋى جىلمىتۇى دا ەار جەردە ەار
تۇرلى بولادى. بىتقى جاققاعى تەگمىزدەر، سۇۋىق

جىمىناغى

بەت

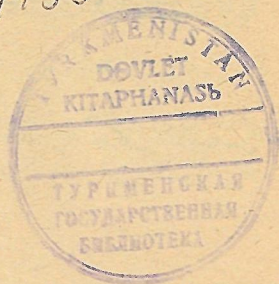
- I. تەڭمزدەر مەن دارىيالار 3
- II. جاڭبىر، قار، قىراۋ، شىق، بۇرشاق 10
- III. كەسەك مۇزدار 20
- VI. وزەندەر، سارقىرامالار، گۈلدەر 29
- V. سۇۋدىڭ جەر ۇستىندەگى ارەكەتى 45
- VI. سۇۋدىڭ قۇبىلىسى، سىمىرشىلاغانى 57

14155

13189

چاقتاعى تەڭىزدەرگە قاراعاندا، كۆپ جىملى بولادى.
ئۇنت تەڭىزنىڭ 1) سۇۋلارى تەرىستىك، تۇستىك مۇزدى
تەڭىزدەردىڭ سۇۋلارى مەن سالىستىرعاندا اناعۇرىم
جىملى بولادى.

كۇن كوزىنىڭ قىزىقى تەڭىز سۇۋلارىنى قىزدىرىپ،
جىملىتقاننان كەيىن، سۇۋدى وزىنەن ءوزى قوزغاپ تولقىتا-
دى. شەمس ۇلى تەڭىز، اتىلانت تەڭىزدەرنىڭ سىتىق
چاقتاعى سۇۋلارىنىڭ بەتى سولاي كۇن كوزىنەن ابدەن
قىزىپ جىملىنىپ العانىنان كەيىن وزىنەن ءوزى تولقىپ،
كۇن كوزى كۆپ تۇسبەيتۇن - تۇستىك، تەرىستىك چاقتاعى
سۇۋى سۇۋىق مۇزدى تەڭىزدەرگە قاراي قوزغالىپ
اعادى. اققان سۇۋدىڭ ورنىنا سۇۋىق چاقتاردان سۇۋىق
سۇۋ اعىپ كەلەدى، بۇلار سىتىق چاققا كەلىپ جىملىنىپ
العانىنان كەيىن، قايتادان كەيىن كەلگەن چاقتارنى قاراي
قايتا اعىپ كەتەدى. وت ۶بىر چاغىنا ارتىق چاغىسا،
قازانداغى سۇۋدا ءوستىپ اعادى. تەڭىز سۇۋلارىنىڭ
وسى سىقىملىدى تولقىن، اعىندارىن، تەڭىز اعىمى دەيدى.
جىملى سۇۋ سۇۋىق سۇۋدان جەڭىل بولادى. سوندىقتان
جىملى سۇۋدىڭ اعىمدارى تەڭىزدەردىڭ بەتىندە بولادى دا
سۇۋىق سۇۋ اعىمدارى كۆبىنە تەڭىزدەردىڭ استىڭغى

1) ئۇنت تەڭىزى سىتىق چاقتا. قىس قاتبايدى.

II

جاڭبىر، قار، قىراۋ، شىمىق، بۇرشاق

جاڭبىر. — تۇماننىڭ قۇرغاق، دېمىقلىق تۈرلەرى. — اسپاننىڭ چوعا-
رىداغى اشىغى. — بۇلتلاردىڭ پايدا بولۇشى. — بۇلتلاردىڭ تۈرلەرى. —
جاڭبىردىڭ پايدا بولۇشى. — قار. — شىق. — قىراۋ. — بۇرشاق.

كۈزدىڭ كۈگەن تۈبى سۈيگەمسىز، سۇۋىق جاۋىن
كۈن ەلگە بەلگىلى. ەيىن ترەسەب كوشكەن قالماڭ
تۇتاسقان قالماڭ قارا بۇلت اسپاندى الادى. سۇۋىق
جاڭبىر، ەبىرەسە سابالاب، ەكېندەب قاتتى جاۋىب كەتەب،
ەبىرەسە سايايىرلاب، قويىۋلانەب قالماڭ قارا تۇمانغا
اينالادى. ادام كۈن كوزىن كورىۋىگە زار بولەب، ابدەن
قاجىمىدى. ەبىراق سۇيتسەدە، جازدىڭ جەر ەجۇزىن
كۇيدىرەب قۇۋارتىب كەتكەن شىلدە، تامىز سىستىق كۇن-
دەرىنەن كەيىن جەر ەجۇزىن. جان، جانىۋار بولسىن،
وسىمدىك بولسىن، بارلىغى جاساڭ تارتىب، ەبىرەسەرىگىب
جاسارىب قالادى. «جاڭبىر اللانىڭ ىراقمەتى» دەيتۇن
قازاقتىڭ بالاسى تەگىندە اداسقان ەمەس. وسىمدىكتىڭ
وسىمى، ەگىندىكتىڭ شىمىمى بارىدە وسى جاڭبىرغا بايلا-
نىستى. جاڭبىر بولماغان قۇرغاقشىلىق جىلى ەلدىڭ شارىۋاسى

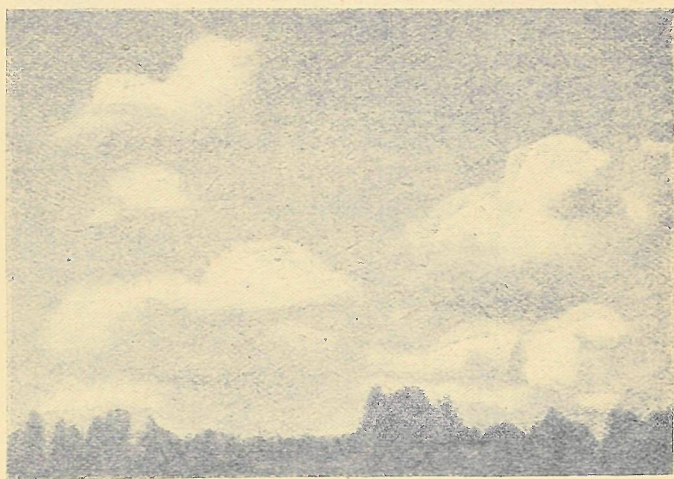
كۈيزەلمى، جۇت پاتىنا ۋىشىرايدى. جاگىمىر سۇۋىنىڭ ۋىسىرايى
جەرگە سىڭەدى دە، ۋىسىرايى كەۋىب، بۇرۇ بولسۇ تۇمانغا اينالا-
دى. تۇمان سۇۋىنىڭ كوزىگە ئىلمىنەيتۇن، ۋىساق، ۋىساق تامشە-
لارنىن جىمىلىپ قۇرالغان قالىڭ بۇۋى. جاز كۈندەرىنە-
دەگى تاڭ الدىندىنە مەسە كەشكى ۋىگىمىر كەزدەرىندە قالىڭ
بولسۇ جەرگە نۇسەتۇن، كۈبىنەسە كۈلدى، وزەندى،
تۇمانلى ۋىقىل جەرلەردە بولاتۇن، تۇماندار، الگى ايتىلا-
مانداي سۇۋىنىڭ قالىڭ بۇۋى. بۇلاردان باسقا شاڭ
تۇماندارى دا بولادى. بۇلاردى ۋوزىنىڭ اتى دا كورسەتسۇ
ۋىتىر. ۋىساق، ۋىساق شاڭ تۇماندارنىن پايدا بولادى.
كۈبىنەسە بۇلار قۇرعا قىشلىق جىلى ۋىلكەن قالالى جەر-
لەردە نەمەسە قۇمى شولەردە بولادى. بۇل تۇۋىرالى
ۋىسىرايى بۇل جەردە ۋىسوز قىلمايمىز.

الدىڭگى ايتقان تۇمانىمىزغا قايتايىق. كۈن كوزى
شەب جەر بەتىمى قىزدىرغان كەزدە-اق جەردەگى قالىڭ
تۇمان سەرىلىپ سىيرەپ كوزىگە كورىنەي جوعارى كوككە
كوتەرىلىپ بۇلىققا اينالادى. ول بۇلاي بولادى: جەر
بەتمەنە جاقىن جەردەگى ۋەدەن دە جوعارى بىمىكتەگى
ۋە سالىقنى بولادى. جەردەن بىرتە-بىرتە جوعارى
كوتەرىلگەن سايىن ۋە سالىقنىداي بەرەدى. تەگىس جەر-

دىڭ بەتىندەگى اۋەدەن دە بىيىك تاۋلاردىڭ ۋستىندەگى
اۋە سالقىن بولادى. بۇنى تاۋدىڭ باسنا شەمب كورگەن
نەمەسە ايروپىلانغا - ۋشقشقا ۋشقان كىسەلەر جاقسى بىلەدى.
مىنەكەي جەردەگى جىلى اۋەدەن كوتەرىلىپ بارغان
سۇۋدىڭ بۇۋلارى جوعارى اسپانداغى سالقىن اۋەنىڭ
اسەرى مەن قويىۋولانىپ قاتىپ تىمىزدالادى. ولارغا
۶وزى سىمقىلدى تاغى جاڭدان سونداي بۇۋلار قوسىلىپ
۶سۇيىتىپ بىرتە - بىرتە كوبەيە - كوبەيە، اقىرىندا بارىپ
سولار بۇلتقا اينالادى. ۶بىزدىڭ بۇلت دەيتۇنمىز مىنە
قويىۋولانغان تۇمان بولادى.

كۆكتەگى بۇلتتى باقىلاغان ادام نەشە ۶تۇرلى قۇبىلىس،
قوزعالىستى بايقايدى. كەيدە كىشكەنتاي بولەكشە بۇلتتا
۶بىرى مەن - ۶بىرى جالغاسىب، قوسىلىپ ۋلىكەيىپ كەلە -
دى دە، تاغى بىتىراپ جوق بوب كەتەدى. بۇل نەلىكتەن؟
بايقاساق اسپان كەڭىستىگىندەگى جەردى قورشاپ تۇرغان
اۋە ۶بىر سە تۇستىكىكە، ۶بىر سە تەرىستىكىكە، ۶بىر
سە شەمىسقا، ۶بىر سە باتىسقا قاراپ تۇرلىشە تولقىپ
قوزعالىپ وتىرادى. اۋەنىڭ بۇل قوزعالىستارىن جەل
دەيمىز. جەلدىڭ دە، تەڭىزدىڭ جىلى، سۇۋىق اعىمدارى
سىمقىلدى، جىلىسى، سۇۋىقى بولادى. سۇۋىق اۋەگە كەز -

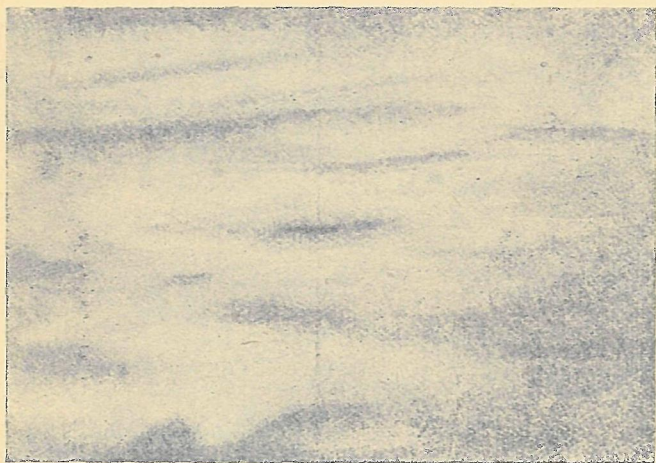
دەسب قالغان كىشىكەنتاي بۇلتتار، ازىر زورايىپ ۇلكە-
يىپ كەتەدى، ۇيتكەنى وعان جاڭادان جوعارىداى
ايتىلغانداى قاتىب قويىلعان بۇۋلار قوسىلادى. ال جىلى
اۋەگە كەزدەسكەن كىشىكەنە بۇلتتار جىلمىقتان بىتىراپ
تاراب، بۇۋ بولىپ كورىنبەي جوعالىپ كەتەدى. بۇلتتار-

1 نىشى سۇۋرەت. كويىك بۇلتتار

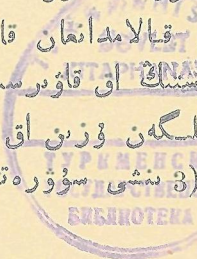
دىڭ ءتۇرى وقىمە ھار-ءتۇرلى بولادى، جانە مۇنەت،
سەكۇنت ساينى، بىلەي وزگەرىپ وتىرادى. كويىنەسە
كويىك-كويىك، بولەك-بولەك، قاۋىرىسىن-قاۋىرىسىن،
سالام-سالام بولىپ كورىنبەدى.

كوبىك بۇلتتار بىرى مەن بىرى قوسىلىپ بىر
جەرگە جىمىنالىغاندا، بىرىنىڭ ۇستىنە بىرى شىبىب كەتكەن
وراسان ۇلكەن تاۋ تارتىدى بولمى كورنەدى. (1 نىشى
سۇۋرەتتى قارا). سالامدى بۇلتتار كوبىنەسە تاقتالانمى
سالامدانىب كورنەدى (2 نىشى سۇۋرەتتى قارا).

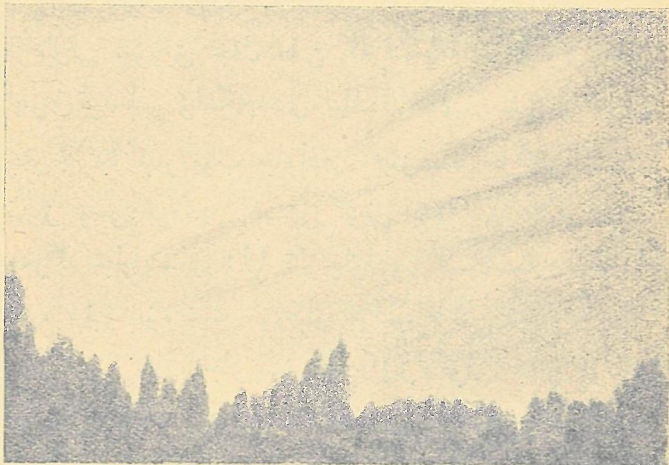

2 نىشى سۇۋرەت. سالامدى بۇلتتار

اسپاندى وزگەشە كورىك بەرىم، وتە - موته سۇلتۇ
كورسەتەتۇن قىلالامدانغان قاۋىرىسىندانغان اق بۇلتتار.
كوبىنەسە قۇسنىڭ اق قاۋىرىسىنى، نەمەسە تۇيەنىڭ قارا -
مدانمى تۇتىلگەن ۇزىن اق شۇۋداسى سىقىلدى بولمى
كورنەدى. (3 نىشى سۇۋرەتتى قارا).

قاۋىرسىن قالام بۇلت وزگە بۇلتاردان جوعارى
بولادى. كوبىنەسە جەردەن 10-12 شاقىرىم بىيىكتىكتە
جۇرەدى. جوعارىدا بىيىكتەگى اۋە سۇۋىق بولادى
دەگەمىز. سوندىقتان بۇلتتى تۇزەگەن سۇۋدىڭ قويىۋ-
لانغان بۇۋلارى بۇرىنغىسىناندا ارتىق قاتىب جىگىشكە
يىنە تارىزدى كىشكەنتاي-كىشكەنتاي مۇزداقتارغا اينالادى.

3 نىشى سۇۋرەت. قاۋىرسىنداغان بۇلتتار

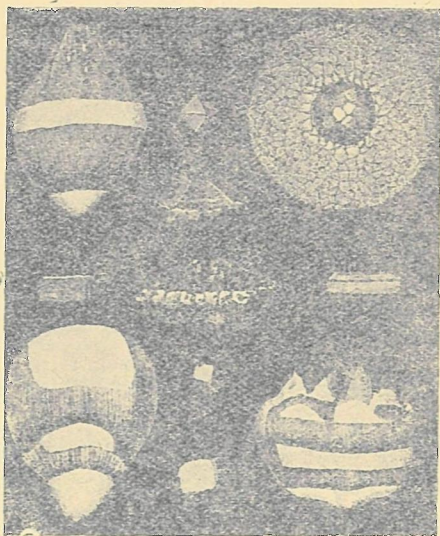
جوعارىدا ايتىلغانداي جەردەن كوتەرىلگەن سۇۋدىڭ
بۇۋلارى جوعارى بارغان سوڭ قويىۋلانىب قاتىب بۇلتقا
اينالسا، بىراق ولار وندا ابدەن قويىۋلانىب قاتىب

جەتەيەيدى. ەجاي بۇلتتار جوعارىنداى سۇۋىق جەل مەن
كەزدەسكەن جەردە، بۇرنىمىسنىن دا ارتىق قويىۋىلانىب
قالىڭدايدى. جاڭبىردىڭ قالمىڭ قارا بۇلتتارى سولاردان
بارىب پايدا بولادى. جاڭبىر بۇلتتارى كۆپىنەسە ەبىر
جەرگە جىيىلەن سۇۋىدىڭ ۇساق، ۇساق تامشىلارنىن
تۇزەلەدى. وتە ۇساق جەڭىل بولان سوڭ توزاڭ ەتا.
رىزدى جوعارى اۋەدە قالىپ جۇرە بەرەدى. اسپانداى
بىزعارلى سۇۋىق جەل مەن كەزدەسكەندە ەبىرى مەن
ەبىرى قوسىلىپ ۇلكەيەدى، سالماقتانادى. ەسۋىتىپ بارىپ
جەرگە جاڭبىر بوب جاۋادى. ەبىزدىڭ جاڭبىر دەيتۇ.
نىمىز وسى بولادى. قىستى كۇنى بۇۋ سۇۋىقتان قاتىپ
جەرگە جاپالاقتاب ۇليا قار جاۋادى. قىستاسنىن ايتقاندا،
قار، سۇۋ بۇۋىنىڭ مۇزداق بولىپ قاتقان كىشكەنە بول.
شەكتەرى. جاز، جازعتۇرىم، كۇز كۇنى جەر ۇستى
جىلى بولاندىقتان سۇۋىدىڭ اسپانداى بۇۋى جەرگە جاڭبىر
بولىپ تۇسەدى دە قىستى كۇنى استىنداى (جەردەگى)،
ۇستىندەگى (اسپانداى)، سۇۋىقتان قاتىپ مۇزداققا اينالىپ،
قار بولىپ تۇسەدى. (زىنشى سۇۋرەتتى قارا).
ەندى شىق، قىراۋ، بۇرشاق قالاي پايدا بولادى
ەكەن سونى قارايق.

كۈندىز كۈن كوزىنەن جەر ۇستىندەگى - تاۋ - تاس،
توپراق، اۋە، سۇۋ، وسىمدىك سىقىلدى زاتتاردىڭ بارى دە
قىزىپ سىمدى. تۇنگە قاراعاندا سالقىنداب توڭازىدى.
اۋەنىڭ وزگە زاتتاردان كورى سالقىنداۋى ساراڭراق
بولادى. وزگە زاتتار جىلدام سۇۋىدى. كۈندىزگى كۈن
كوزىنەن العان جىلشوپىن كوبىنە بويىندا ساقتايدى. منە
سول اۋەدەگى سۇۋدىڭ بۇۋى تۇندە جەر ۇستىندەگى
سالقىن زاتتارغا ءتىمىپ سالقىنداب، سۇۋعا اينالىپ جەرگە
شىق بولىپ وتىرادى.

سۇۋدى قايناتساڭ بۇۋ بولادى، بۇۋدى سالقىندايتساڭ قايتا
سۇۋ بولادى. بۇل سۇۋدىڭ ءتان قاسىيەتى. بۇنى جەتە
باقىلاسا وقىماغان ادامدا بىلمۋگە ءتمىس. قىستى كۈنى
قازاق ۇيلەرنىڭ تەرەزەلەرى تەرلەپ، سۇۋلانىپ جاتادى.
بۇل نەدەن؟ بايقاساق، ءۋى شىندەگى اۋەدەدە سۇۋدىڭ
بۇۋى بولغان بولادى. سول بۇۋ تەرەزەنىڭ سۇۋىق
اينەگىنە ءتىمىپ، سالقىندايدى، سۇۋعا اينالادى. تەرەزەنىڭ
تەرلەپ، سۇۋلانىۋى منە وسىدان. قىسقى قىراۋدا وسى
جازعى شىق سىقىلدى پايدا بولادى. ول ءبىراق قىسقى
سۇۋىقتان قاتىپ جەرگە قىراۋ بوب تۇسەدى. جاز جاڭگىر
ورنىنا كەيدە بۇرشاق تا جاۋادى. بۇرشاقتى ءار كىم - اق

بىمىسە كەرەك. بۇرشاقتىڭ ۋاسكەندىگى، سىرتقى قالىپى
وتە ۋار تۇرلى بولادى. كۆپىنە جۇمىرتقا نەمەسە دومالاق
دوب تارىزدى بولۇپ كەلەدى. ئىشىكى جاعى سۇرغىلىت،
جىلتىر قاتتى مۇز بولادىدا، سىرتقى جاعى قىرتىس،
قىرتىسى بۇرقلۇق بوس مۇز بولادى. (4 نىشى
سۇۋرەتنى قارا).

4 نىشى سۇۋرەت. بۇرشاقتىڭ ۋار تۇرلى قالىپى

جازدىڭ ئىستىق كۈندەرى كۈن كوزىنەن، وتە قىزغان
جەرگە جاقىن ۋە-ۋەندىڭ ئىستىگى جاق قاباتىنا كوتەرىلىپ،

جوعارى شىعادى. جازدىڭ باسىندا، ورتاسىندا نومەندەگى
جەرگە جاقىن قىزغان اۋە مەن جوعارىداغى سۇۋىق
اۋە قاباتتارنىڭ اراسىندا ۇلكەن ايرما بايقالادى. مەنە
سول جەردەگى سۇۋدىڭ كوزگە نەسبەيتۇن سەلدەر
بۇۋلارىن (ۇساق تامشىلار) ەرتىب المىب جوعارى
شىققان جىلى اۋە جوعارىداغى بىيىك بۇلتتارغا ارالاسقان
جەردە نەزدە سالقىنداب سۇۋىدى، ەرىپ بارغان سۇۋدىڭ
بۇۋى قويىۋالانىب سۇيىق تامشىعا اينالىب، بۇرشاق بۇلتىنىڭ
ۇستىگى جاعىندا توڭازىب، سوقتالانىب بىرىنە ەبىرى
جابىسىب قاتادى. جوعارىداغى اق بۇلت بەن تۇيىسكەن
كەزدە بۇرىنەسىنان دارتىق نەعايب، قاتايدى. بۇرشاقتىڭ
تۇزە مۇنە كۆبىنەسە وسى اق بۇلتتار سەبەبشى بولادى.
مەنە بۇرشاقتىڭ پايدا بولىۋى وسى. قىسقاسىنان قورىتىب
ايتقاندا، تۇمان، جاكىمىر، قار، شىق، قىراۋ بارلىغىنىڭ
اسلى سۇۋ، بارىدە سۇۋدىڭ تۇرلى تۇستەگى تامشىسى.

III

كەسەك مۇزدار

بىيىك تاۋلاردىكى باستارىنداعى ماڭگى جانائۇن قارلار. قاتتى كەسەك قارلار. «مۇز وزەندەرى». ولاردىكى قوزغالمستارى. كەكەس وداعىنداعى قايتاز تاۋلارنىڭ كەسەك مۇزدارى. - چىلى جاققارداعى وزەندەردىكى كۆبىنەسە ەرىگەن كەسەك مۇز سۇۋلارنىان باستالمۇى. - تەكئزەردەگى مۇز تاۋلارى.

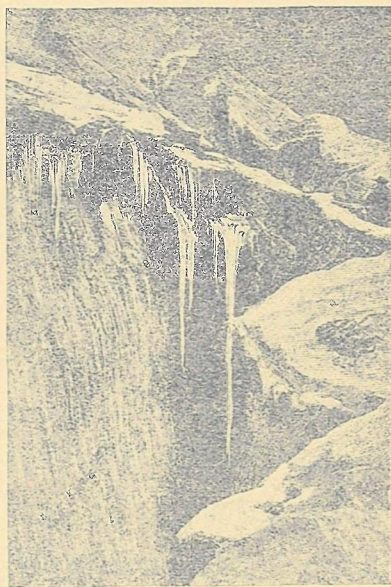
جەرگە جاقىن تومەنىگى جەردەن دە جوعارعى اسپان سۇۋىق بولادى دەگەمىز. شىنىندا ونى مىنادان دا كورىۋوگە بولادى. ومىرىندە ەرىمەيتۇن قار بىيىك تاۋلاردىكى باستىندا بولادى. التاي، الاي، الاتاۋ، تارباغاتايداعى اق شالمالى بىيىكتەر وسىدان. جازدى كۇنى جەرگە تۇسكەن كۇن قىزىۋىنىڭ كۇشىنەن تاۋدىڭ ەتەكتەرىنىڭ، جەرگە جاقىن تومەن جەرلەرىنىڭ قارى كەتەدى دە، جوعارعى باس جاعىنداعى سۇۋىق جەرلەرىنىڭ قارى بۇلجىماستان سول كۇيىندە جاتىپ قالا بەرەدى. جىل سايمىن ونىڭ ۇستىنە جانە جاڭا قار كەلىپ تۇسەدى، سۇيىتىپ ونى بۇرىنغىسىنان دا قالىڭداتىپ وسىرەدى. استىڭگى ەسكى قار ۇستىڭگى جاڭا قاردىڭ سالماعى مەن باسلىپ شىيىرلانادى، تاقايتىداي بولىپ، قاتارلانىپ نىعايىپ بەكىيدى. جازدىڭ شىلدە دەگى

سىتىق كۇندەرىندە كەيى بىر جەرلەرى ازداب ەرب،
بوساب وپىرىلب قۇلايدى. قۇلاغان كەسەك قار تومەن
سىرىب ەتەككە قاراي تۇسەدى. تومەن تۇسىب كەلە
جاتقان بەتىندە جولنىداى بوس جاتقان جۇمىساق ۇليا
قارلاردى جابىرىب الىب، بىرتە - بىرتە زورايىب، ۇلكە يەدى:
جوعارىدان وپىرىب قۇلاغان كەسەك قارلار تاۋدىڭ
جاداعاي جاتقان جەرلەرىندە وتە باياۋ اقىرىن سىرىب،
جىلجىيدى. ال جار قاباق، بىيىك، تىك جەرلەرگە كەلگەندە
جولنىداى نارسەنىڭ بارىن قىيراتىب، سىندىرىب، كۇندەي
كۇركىرەب، داۋىسى جەتەر جەردەگى ەلدەردىڭ زارەسىن
الىب، جوعارىدان قۇيىنداى وىناب جەرگە تۇسەدى. ەرتە
كەزدەردە تاۋ جايلايتۇن ەلدەردىڭ وسىنداى جوعارىدان
قۇلاغان كەسەك شويىن قارلاردىڭ استىندا مال، جاندارى
مەن بىرگە ءيۇتىن اۋىلدارى، ۇيىلەرى قالىب ۇلكەن
قاتتى اياتقا ۇشراعا اندارى كوپ بولمان. (۵ نىشى
سۇۋرەتتى قارا).

تاۋ باسىنىڭ قارى جوعارىداى ايتىلغانداى، جىل
ساينىن جاتا - جاتا باسامب، شىمىرلانىب قاتايدى، كۇندىزگى
كۇن كوزىنىڭ سىتىق قىزىۋىنان ازداب ەرب تۇنىدە
قايتا قاتادى. بۇل وسىلاى بىر كۇن مەس، تالاي كۇندەر،

تالاي جىلدار بويى بولمىپ وتىرادى. كۈندىزگى ەرىگەن سۇۋ قاردىڭ اراسىن قۇۋالايدى. اراسىنا سۇۋ تۇسكەن قار بوساب، تۇيىرشىكتەلمىپ، مۇزداق مۇز قارغا اينالادى، قوسبالانمىپ زورا-

يادى، ەبىرى مەن
ەبىرى ۇستاسىمىپ،
كەسەكتەلەدى، ەسۇ-
يىتمىپ جىل سايمىن
ەبىرىنىڭ سالماعى
مەن ەبىرى باسلىمىپ
نەمايىپ بىرتە - بىرتە
بىرلەنەدى. بۇلار-
دىڭ ۇستىنە تۇسكەن
ەجاڭا قار جانە
وسىلاي بولادى.
ەسۇيىتىپ اقىرىندا

5-ئىشى سۇۋرەت. تاۋدان قۇلاب كەلە جاتقان شويىن كەسەك قار دىڭ شىندە بور-

قىلداق جۇمىساق قار مۇلدە وزگەرىپ، مۇزغا اينالىپ شىعادى. ەبىراق بۇل مۇز كادىمگى مۇزداي مورتىلداق، سىنھاق بولمايدى، بۇل ەزگەن بالشىقتاي بىلەپ، سوزىۋعا كونىگىش بولادى.

مۇنداي مۇزدار كۆبىنەسە تاۋدىڭ سۇۋاغا جىلغا -
سايلىرىندا، ەكى تاۋدىڭ اراسىنداى ايراسمۇلاردا بولادى.
ودان تاۋدىڭ جىلغا - جىلغاسىن قۇۋالاب بىرتە - بىرتە
اقىرىن جىلجىب، تومەن ەتەككە قاراي سىرعاناب تۇسەدى.
بۇنى اققان وزەن مەن سالىستىرىۋعا بولادى، مۇنى دا
قانشا ەرسى بولغان مەن وزەن دەۋگە سىيادى. ۇيتىكەنى
وزەن دەب جۇرت اققان سۇۋدى ايتادى. ولاى بولسا
مۇندادا سۇۋاعىمى بار، مۇندا سۇۋدىڭ ەكىنشى تۇرى
مۇز اعادى. سوندىقتان مۇزدىڭ مۇنداي اعىمدارىن،
مۇزدى وزەن دەۋگە ابدەن سىيادى.

وقمىستى ۇلكەن الىمدەر وسىنداى مۇزداق، مۇزدار
مەن كادەمگى مۇزداردىڭ ايرماسى نە ەكەن، ەكىنشى
مۇزداردىڭ الگىدەى اعىمدارى بارى براس با ەكەن،
بىلەمىز دەب تالاي ەكبەكتەرىن سارىب ەتكەن. 1827 نىشى
جىلى ەبىر وقمىستىلار جوللاۋشىلاب، جەر ارالاب ەجۇرىب
الگىدەى ەبىر مۇزداردىڭ ۇستىنە موسى تىگىب كەتكەن.
ۇش جىلدىن كەيىن الگى جەرگە قايتا كەلگەندە، تىگىب
كەتكەن موسىلارى ورنىنان 50 قۇلاش تومەن جىلجىب
كەلگەننى كورگەن. ودان 9 جىل وتىكىزىب بارىب
(1836 نىشى جىلى) قايتا كەلگەندە موسى اۋەلىگى ورنىنان

350 قۇلاش دىگەرى ءجۇرب كەلىپ قالعان. مۇنىڭ
ارتىنان 4 جىلدىن كەيىن (1840 ىشى جىلى) موسى باياعى
قويىپ كەتكەن جەرىنەن 700 قۇلاش (بۇل ءبىر شاقىرىم
200 قۇلاش بولادى) تومەن وىعا قاراي كەلىپ قالعان.

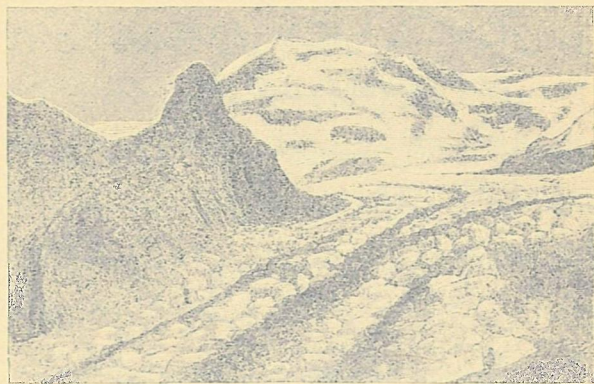
مىنە بۇدان تاۋ مۇزدارنىڭ، جو عارىداغى جازعانداي
شا بان دا بولسا، جىل ساينىن دىگەرلەپ وىعا قاراي جىلجىپ
ءجۇرب وتىراتۇندىمى ايقىن انىقتالغان. كەيى ءبىر كەز-
دەردە؛ تاۋ مۇزدارنىڭ كەيى ءبىر جەرلەرى، شاتىناب
جارىلادى. جارىلغان تەسىككە جەرلەرگە ەرىگەن قار
سۇۋى جىيىلادى. جىيىلغان سۇۋ مۇزدى جۇۋا-جۇۋا
جارىقتى كەڭەيتىپ، تەرەڭدەتەدى.

مۇزدىڭ وسىنداي وىيىلىپ شۇقىرلانغان جەرلەرىنە،
ەربىپ اققان قار سۇۋلارى سارقىراب، سارىلداپ، كويىك-
تەنىپ، كويىرىپ قۇيىلىپ جاتادى. كەيدە مۇزدىڭ جارىلغان
جارىمنا ەرىگەن قار سۇۋى جىيىلا بەرەدى، ونىڭ ۇستىنەن
جاڭا جاۋعان اق قار ءجۇرب كەتەدى.

ۇستىندەگى قار جاتا-جاتا نىعايىپ شىرايدى دا جىراعا
سالىنغان كويىر ءتارىزدى بولىپ قالادى. ءبىراق بۇل
ءالسىز، وسال بولادى، ۇستىنەن ءجۇرۋىدى كوتەرمەيدى.
بايقاماي ۇستىنەن ءجۇرب كەتەم دەگەن ادام، قار وپىرىلىپ

قۇلاب كەتكەندە، مۇزدىڭ جارىق قۇۋىسىنا تۇسۇپ
كەتىپ وپ - وڭاي قازا تابادى.

تاۋ مۇزدارى سىرغىپ تومەن تۇسۇپ كەلە جاتقان
بەتتە جولىنى تىلىپ، چىرتىپ، جولىنىداغى ۇشراغان
تاستاردى سىندىرىپ قۇم، توپىراق، تۇيىر كەسەك تاستاردى
جايىسىرىپ بىرگە ەرتىپ الىپ كەتىپ وتىرادى. جولىدىن
قوسىلغان زاتتار كەسەك مۇزدىڭ ەكى جاق بۇيىرىنە
بۇدىر - بۇدىر بولىپ جايىسىپ مۇز بەن بىرگە اعىپ تومەن
تەگىس جەرگە تۇسەدى. (6 نىشى سۇۋرەتتى قارا).

6 نىشى سۇۋرەت. ەكى جاعى بۇجر - بۇجر كەسەك تاس - تاۋ مۇزدارى
مۇزدار ەبىزدىڭ كەڭەس وداغىندا كۆيىنەسە قاپقازدا،
سىمىردە، تۇركىستەن، التايدا، تارباغاتايدا. قاپقاز تاۋلارنىڭ

ەڭ بىمىك توبەسىن ەلبىر ئۇس دەب اتايدى. ەلبىر ئۇستىمىڭ توبەسى قىسمى، جازى، ماڭگى قارغا كىومىلىب، اپپاق سەڭ بولمىب جاتادى. بۇدان وپىرمىلىب قۇلاغان كەسەك مۇزدار اعىب تومەن تەگىس جەرگە تۇسەدى. كەي ەبىر كەسەك مۇزداردىڭ ەنى ەكى ەجۇز، قالىڭدىى 12 قۇ - لاشتاي بولادى. كەي بىرەۋلەرى وىشا وتەۋلىكەن بولما - غان مەن، قالىڭدىى وتە قالىڭ بولادى، قازبەك تاۋىنىڭ (بۇدا قاپقاز تاۋلارنىڭ ەبىرى) جوعارعى قار جاتقان باسىنان وپىرمىلىب قۇلاغان مۇزدار تومەن قاراي ەكى جول مەن اعادى، ەبىراق بىلگەرىرەك كەلگەن سوڭ ەكەۋى قوسىلىب، ەبىراق جول (جىلغا) مەن اعادى.

باتىس اۋروپا تاۋلارنىڭ شىنىدە اپە تاۋىنىڭ مۇزى وتە كۆب بولادى. الاش جايىندا التاي، الاي، الاتاۋ، تارباغاتاي، قان - تەگىرى مۇزدارى دا وىسلارداي بولمىب سىرعاناق تەۋىب جاتىر.

جوعارىدان اقىرىنداب جىلجىب تومەن جەرگە ەتۇسىب كەلە جاتقان مۇزدار جەرگە جاقىنداغان سايىن بىرنە - بىرتە ازداب ەرىي بەرەدى. تومەندەگەن سايىن اپىنالا - سىنداى اۋە جىلىدى. جەردەن جىلىلىق كەلە باستايدى

ەرىگەن مۇز سۇۋىنا مۇزدىڭ استىن قۇۋالاب كەلگەن قىزىل سۇۋالار قوسىلادى. ءسۇيىتىمب مۇزدىڭ استىمگى جاعىندا ءبۇتىن وزەندەر پايدا بولادى. جەر ۇستىندەگى كوب وزەندەر تاۋداعى وسى مۇز سۇۋالارىنان باستالادى. التاي، تارباغاتاي، تۇركىستان وزەندەرى مۇزدىڭ جىيە-گىمەن باستالادى. بۇل جىلى جاقىتاردا وسىلاي بولادى. ال سۇۋىق جاقىتاردا، المستاعى شەتكى تەرىستىك جاقىتاردا قوزغالىپ جۇرگەن مۇزدار ءماز ءجوندى ەرىمەيدى. كوبىنەسە سول قاتقان كەسەك كۇيىندە شاپان سىرعاناب وتىرىپ، تەڭىزدەرگە كەلىپ توعىتىلادى. تەرىستىكتەگى جاڭگال جەر جانە گىمەنلەندىمە دەيتۇن سۇۋىق ارالداردىڭ مۇزدارى تەرىستىكتەگى سۇۋىق مۇزدى تەڭىزگە كەلىپ توعىتىلادى. سۇۋعا تۇسكەن تۇتاس ۇلكەن كەسەك مۇزدار سۇۋدان ازداپ ەرىپ، شاتىناب جارىلىپ، ۇۋاتىلادى. ءسۇيىتىمب سۇۋدا بولشەكتەلىپ كەسەك سەڭ بولىپ، تولقىن مەن بىرگە ءجۇزىپ جۇرە بەردى؛ تەڭىزدەردەگى تاۋداي بولىپ قالقىپ جۇرەتۇن ۇلكەن كەسەك مۇزدار مىنە وسىلاي پايدا بولادى. بۇلاردى كەيدە مۇز تاۋلارى دەپ تە اتايدى.

مۇز تاۋلارى كۆپىنە سە اتلانت تەڭىزىدە ۋە جىمىي
ۋىشرايدى. بۇلاردىكى سوعىب كەتكەن نارسەسى اسان
قالمايدى. بۇلار كۆپىنە سە تەڭىزدە جۇرگەن كەمەلەرگە
ۋلكەن قاۋىپ، مۇز تاۋدىكى اينالاسى تۇمان بولادىدا
بايقاتباي كەب ۋە جۇرب كەلە جاتقان كەمەنى سوعىب كەتسە،
قانداي ۋلكەن مىقتى كەمە بولسىن، تاس - تالقان بولسۇن
بىت - شىتى شىعادى. 1912 نىشى جىلى اتلانت تەڭىزىدە
كەلە جاتقان «تېتانىق» دەپتۇن ۋبىر ۋلكەن جوللاۋشى
كەمەنى وسىنداي ۋبىر ۋلكەن سەك سوعىب نىشىدەگى
1.500 كىسىسى مەن بىرگە سۇۋعا باتىرىپ جىبەرگەن.

IV

وزەندەر، سارقىرامالار، كۆلدەر

وزەندەردىڭ قايدان بايدا بولاتۇندىغى. — وزەن، ونىڭ ايسرىقتارى، قۇيىلمىسى، قۇيىلمىسىنداعى تارماقتارى. — وزەننىڭ باسى، ورتا، اياق اعىسى. كەڭەس وداعىنداعى ۇلكەن وزەندەر. — دەل. — امىرىكە وزەندەرنىڭ شىندەگى سۇلۇ امازونىكە وزەنى. — سارقىرامالاردىڭ قىلاي بايدا بولۇى. — 'يىماتىرا. — نىيىعار. — كۆركىرەۋىك سۇۇ. — دىنەبىر تابالدىرىق تارى. — كۆلدەر.

جازى جاۋعان جاڭبىر، جازغىتۇرىمى ەرىگەن قار سۇۋلارى يىقىل، ۇياڭ جەرلەر مەن جارقىراب كۆكتەگى كۆن كوزىنە شاعىلىسىب، سىلىدىراب بىيىك قىراتتاردان تومەن وي جەرلەرگە قاراي اعادى. تاۋلى جەرلەردە تاۋدىڭ ەڭكەيىستەرىندەگى جىلعا — جىلعالاردى قۇۋالاب ويداعى ەتەكتەرگە قاراي اعادى.

سۇۋ ۇلتانى، سۇۋدىڭ اققان جولى سۇۋدىڭ جىل سايىڭى ەزىب جۇۋىۋى مەن بىرتە — بىرتە ويىلىب جىراعا اينالادى. جىراقالارى ەبىرى مەن ەبىرى قوسىلىب، ۇلكەيىمب تاۋلى جەرلەردە ۇلكەن بۇلاق، تەگىس جەرلەردە تەرەڭ ساي بولادى. وزەندەردىڭ باسى مىنە وسى جىراقالاردان، سايىلاردان پايدا بولادى.

وزەندەر كۆبىنەسە بۇلاقتاردان باستالىپ، سۇۋىن
المستاعى دارىيا، تەگىز، كۆلدەرگە اپارىپ قۇيىدى.

قاي وزەننىڭ بولسىن باستالغان باسى وىشا ۇلكەن
زور بولمايدى. باسنان المستاب، ىلگەرى باسقان سايىن
وزەن كەگەيمى، تەرەگدەب سۇۋعا مولما بەرەدى.
ۋىتىكەنى وعان ەكى جاعىنان بىردەي باسقا وزەندەر،
جىراقالار كەلىپ قۇيىلىپ وتىرادى. بۇلار وزەننىڭ ايمىرى
دەپ اتالادى.

وزەندى ۇلكەيتىپ، كۇشەيتە تۇن وسى ايمىرىقتار
بولادى. تاۋدان شىققان وزەننىڭ باسنىڭ اعى كۆبىنەسە
جۇيرىك بولادى، ورتا كەزدەرنىڭ اعى وىدان كورى
باسەگىرەك، اياقتارنىڭ اعى ءىمىتى شاپان، باياۋ بولادى.
وزەننىڭ تەگىزگە قۇياتۇن اياغىن وزەن قۇيىلىسى
دەپ اتايدى.

كۆبىنەسە وزەندەردىڭ قۇيىلىسىنا چاقىن ساعالارى
قولدىڭ سالاسىنداى تارام - تارام بولادى. ونىڭ سەبەبى
جوعارى جاققان اققان سۇۋمەن بىرگە ەرىپ كەلگەن
قۇم، ساز، بالشىقتار وزەننىڭ اعى شاپان اياغىنا كەلگەن
سوك شوكىپ وتىرىپ قالادى دا، سۇۋدى بوگەيدى، بو -
گەلگەن سۇۋ تارامدالىپ بولىنىپ نارالىپ اعادى. كەيدە

وزەن سۇۋى تەڭزىدەرگە، دارىيالارغا كەلىپ قۇيادى دەدىك. ونىڭ سەبەبى قۇرغاق جەر قاي جەردە بولسىن دارىيا، تەڭزى سۇۋىلارنىڭ كەمەرنەن بېيىك چوغازى تۇرادى. جانە تەڭزىدەرگە، دارىيالارغا قاراي ئىلمىي ئىلمىي، قارى بولادى. سوندىقتان جەربەتىندە قالغان جاڭگىر، قارى سۇۋىلارى ويداعى وزەندەرگە قاراي اعادىدا، بۇلار ئوز كەزەگىندە الدىنداعى، ئىلمىدا تۇرغان تەڭزى، دارىيالارغا قاراي اعادى.

كەڭەس وداعىندا ادەمى، ۇلكەن وزەندەر تولىپ جاتىر. جۇرتتىڭ كورمەسەدە كۆبى ەستىگەن اتاقتى دەدىل وزەنن الايمىق. مۇنى ورىستار كۆبىنەسە «اسىراۋشى انامىز دەدىل» دەپ اتاسادى. بۇل تىبەر گۇبىرنەسىندەگى وستاشكۆپ دەيتۇن ويەزدىڭ جەرنەن سەلىگىر كۆلىنەن باستالىپ كاسپىي تەڭزىنە كەلىپ قۇيادى. ۇزىنى 3450 شاقىرما جۇرتىق بولادى. اققان جولىندا 15 مۇلىيەن قالقى بار، ۇلكەن توغىز گۇبىرنەنىڭ جەرنىن باسادى. بارلىق ايرىقتارىن قوسىپ الساق، وندا 27 مۇلىيەن قالقى بار، 23 گۇبىرنە ەلدىڭ جەرنىن باسىپ وتەدى.

باسىنان اياغىنا شەيىن ۇزىن بويىندا مىڭنان ارتىق قالا، اۋىل بار. بۇلاردىڭ كۆبى جانە وڭ جاق جاعاسىندا.

وڭ جاق جاغاسى، سول جاق جاغاسىنا قاراغاندا كسوب
بىيىك (بەتتى وزەننىڭ اعمىنا قاراتىپ تۇرغاندا وڭ
قول جاق وڭ جاغا، سول قول جاق سول جاغا بولادى).
ەدىل باسىندا كىشكەنتاي ەبىر بولماسىن شالشىق سازدان
باستالىپ، ەلگەرى كەلە - كەلە ۇلكە يىب زورايبىپ
كەتەدى. سارى تاۋ تۇسىنداغى ەدىلدى باسىنداغى انا
كىشكەنتاي ايرىقتان باستالىپ كەلگەن دەب ەبىش كەمدە
ايتىلدى. ۇيتكەنى ونىڭ سارى تاۋ ەتۇسى ەتپتى ۇلكەن.
ەدىلدىڭ استارقانغا جەتكەنگە دەيىن اعاتۇن جولى ەبىر
تەگىس جاتتىق. ونشا وراسان ەلدىيى جوق. سوندىقتان
ونىڭ اعم ەكەنى دە قاي جەرىندە بولسىن ەجايى ۇۋاقتتا
سايبەر، شابان بولادى. جازەمتۇرمىسى سۇۋ تاسىمىن
كەزدەدە، ودان اناغۇرمى كىشكەنە وزەندەر بۇرقىلداپ،
سارقىلداپ جاتقاندا بۇل ەجايى - عانا شابان اعمب جاتادى.
ەدىل ورسى جەرىندەگى وزەندەردىڭ شىمىندەگى ۇلكەنى،
سۇلۇمى، اذاقتىسى. ەبىراق جەر ۇستىندە بۇدان دا ارتىق
بەلگىلى، سۇلۇم، ادەمى وزەن بار. ول - امازونكە وزەنى.
امازونكە تۇستىك امريكەدە. باسى ۇلى تەگىزگە جاقىن
تۇستىكتەگى تاۋلاردان باستالىپ اتىلانت تەگىزىنىڭ شىمىسى
تۇسىنان كەلىپ قۇيادى.

بۇل جەر ۇستىمىدە گى ەك ۇلكەن وزەندەردىك ەبىرى.
ءارى كەك جالپاق، ءارى ءتۇبىسىز تەرەك. ورتاسىندا
تۇرب قاراغان كىسىگە جىپەكتەگى جاعاسى كورنەيدى.
كەي جەرلەرنىڭ تەرەكلىكتەرى 50 قۇلاشتان اسادى.
ۇزىنى بەس مىڭ شاقىرىمىنان استام بولادى. ەكى جاعىنان دا
ۇلى، كىشىلى كۆب وزەندەر كەلىپ قۇيادى. ناعىز
تەگىزگە قۇيغان جەرىندە ەنى 250 شاقىرىمدى جالپاق
كەك موينى بار. ۇلكەن تەگىز كەلەر ەركىن جۇرە
الادى. مۇندا تەگىزدەگى سىقىلىدى قاتتى داۋىلدار، كۇشتى
تولقىندار كۆب بولادى.

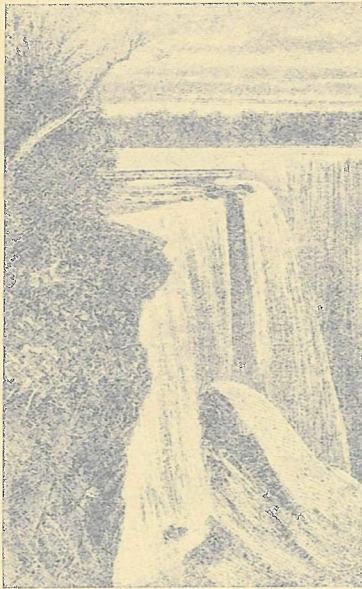
جازىمۇ قاتتى تاسىمۇ وزەندەردىك كەيدە اعا-
تۇن ارىنلارى وزگەرىپ قالادى. تۇركىستەن جاقىتاعى
ءامو دارىيا ەرتە كەزدە كاسپىي (ئىراۋ) تەگىزىنە قۇيۇشى
ەدى، ءازىر ەندى ارىناسىن وزگەرتىپ ارال تەگىزىنە
قۇيادى. وسى سىقىلىدى قىمتاي جەرىندەگى تاسقىنى قاتتى
قۇۋان-قە دەيتۇن ەبىر وزەندە اعاتۇن ارىناسىن وز-
گەرتكەن. جانە ول ەبىرەمەس ەبىر نەشە جىلدا الدە نەشە
بەرت وزگەرتكەن. كىشى ازىيادا سەيىقۇن، جەيىقۇن
دەيتۇن ەكى وزەن بار.

بۇلار بۇرنىنى ەرتە زاماندا سارىۋىس، پىمىرام دەپ اتالاتۇن. وسى ەكى وزەن سوڭى ەكى مىڭ جىل شاماسىندا ارنالارىن التى قابات وزگەرتكەن: ءۇش قابات ءبىرى مەن ءبىرى قوسىلىپ كەتىپ، ءۇش قابات قايتا بولىنگەن. كەيدە اققان سۇۋ جۇمىساق جولنى ەزىپ، ويىپ وتىرادى دەگەمىز. وزەن ارناسىنىڭ سونداي شۇقىرلانىپ، تەرەڭ ويىلىپ قالغان جەرلەرىندە وزەن سۇۋلارى جوعارىدان تومەن قاراي قۇلاي اعدى. وزەندەردىڭ وسىنداي جەرلەرىن سارقىراما دەيدى.

لەننىڭ تەرىستىك جاعى تاۋلى بولادى (پىنە- لەندىيە تاۋلارى). سول تاۋلاردان اعاتۇن وزەندەردىڭ شىندەگى ەڭ ءبىر سۇۋى كوب، ۇلكەنى پۇۋوكسا دەيتۇن وزەن. بۇنىڭ اعاتۇن ارناسى تاستاقتى، قىرات بىيىك، جولنىدا يىماتىمرا دەيتۇن ءبىر سارقىراماسى بار. بۇل جەر ۇستىندەگى ادەمى، سۇلىۋ سارقىرامالاردىڭ ءبىرى. سۇۋى ۹ قۇلاش بىيىكتەن قۇلاب اعدى. سارقىرامان سۇۋىنىڭ داۋىسى 6 شاقىرىمان ەستىلىپ تۇرادى. كوبىكتەن بۇرقىراپ جاتقان سۇۋىنىڭ ءدال ورتاسىندا شوكتەن نارداي بىيىكتىگى ءتورت قۇلاش ايدىك ۇلكەن ءبىر جالغىز قارا تاس شوشايىپ تۇرادى. سۇۋىنىڭ

اعىسى مۇندا وتە كۈشتى، تاستاعان قانداي جۇۋان
بورەنەلەردى كوزىڭدى اشىپ جۇمانشا كۈل - كۈلمن
شەاربىب جوڭقا قىلىپ جىبەرەدى.

جەر ۇستىندە بۇل
بىماتىر سارقىراماسنان دا
ۇلكەن كۈشتى سۇلۇ
سارقىراما بار. ول
نەپىعار سارقىراماسى.
تەرسىتىك امىرىكەدە
ەرىيودە يتۇن كولدەن
ۇلكەن بىر وزەن
اعىب شىعادى، مۇنىڭ
باس كەزى جىساي
سايا بىر - عانا اقسام
ىلگەر ئىلگەن سايمىن
ارناسى ئىلدىيىلاب،

7 نىشى سۇۋرەت. نىپاعار سارقىراماسى

سۇۋ اعىسىنىڭ ەكىپىنى

كۇشەيىپ قاتايدى، ەشكى ارالعا كەلگەندە وزەن ەكىگە
بولىنىپ، ەكەۋى ارالدىڭ ەكى جاعىن وراب كەنەدى.
بىر ەۋىنىڭ ەنى بىر شاقىرىم، ەكىنىشىنىڭ ەنى جارتى

شاقىرىمداي بولادى. سول ەكەۋى ارالدى وراپ كەلىپ قايتا قوسىلىپ بېيىكتىكى 24-قۇلاشتان تومەن قۇلاب اعادى. مەنە وسى نىياعار سارقىراماسى بولادى (7 نىشى سۇۋرەتتى قازا).

نىياعار سۇۋىنىڭ تومەن قۇلاب سارقىراما اققان داۋىسى 70-75 شاقىرىم جەردەن ەستىلىپ جاتادى. بۇل جەر ۇستىندە كى ۇلكەن سارقىرامالاردىڭ ەبىرى. تومەندە قۇلاب اققان سۇۋاۋەلى كىشكەنە ەبىر تەرەك شۇقاناققا قۇيىلادىدا، ونان اسىب قايتاۋىپياڭ جازىقتىققا شىعادى. ەسۋىتىپ اعىسى بۇرىنغىسىنان جايلىنىپ، سايا-بىرلانىپ، وىتارىيو دەيتۇن كولىگە كەلىپ قۇيادى. بۇل كولى نىياعار وزەنىنىڭ باستالاتۇن، جوعارىدا ايتىلغان مەريو كولىنەن 48 قۇلاش تومەن ويدا تۇر. سارقىراما-مالار شىبەتسەرىيە جەرىندەدە وتە كوپ. ولاردىڭ شىنىندە كى ۇلكەن بەلىگىلىسى رەيىمى سارقىراماسى. جالىپى ايتقاندا وزەندەردە سارقىرامالار وىشا ەجىپى ۇشرامايدى، ولاردان اناعۇرىم ەجىپى كوپ ۇشرايتۇن تابالدىرىق بوگەۋلەر بولادى. وزەن ارناسىنىڭ كەي جەرى ئاستاقتى بولادى. كەي ەبىر ۇلكەن شوگىب جاتقان ئاستا-سۇۋاستىنان جوعارى كوتەرىلىپ شىعب تۇرادى.

وزەن سۇۋلارى سول كۈنەرىلىپ تۇرغان تاستاردىڭ
ۋستىنەن اسىب كىشى-گىرەم سارقىرامالار تارىزدى
بولىپ جوعارىدان تومەن قۇلاي سارقىراب، كوپىرىپ
اعىپ جاتادى. مەنە وزەننىڭ وسىنداي جەرلەرىن تابال-
دىرىق دەپ اتايدى. ۋكىرەيىن جەرەندەگى دىنەپىر
دەيتۇن وزەننىڭ بويىندا تابالدىرىق كۆپ بولادى. ونىڭ تابال-
دىرىقتارى ەگەتسىزىنسىلاۋ قالاسىنىڭ تومەننەن باستالىپ تومەن
قاراي 70 شاقىرەم بويىنا سوزىلىپ بارادى. تابالدىرىقتان
وتكەن سوڭ اعىسى قايتا ەجايلىنىپ، سايابىرلانادى.

بۇل ارادا وقىۋشىلارنىمىزدىڭ، وزەندەر، تەڭىز-
دەرگە، دارىيالارغا قانشا سۇۋ قۇيادى، سونى بىلىگىسى دە
كەلۋى مۇمكىن. بايقاساق جەر ۋستىندەگى وزەندەردىڭ
بارلىقى تەڭىزدەرگە، دارىيالارغا ەار-ەبىر (1) سەكۈنت
سايىن 130 مىڭ تەكشە قۇلاش (2) سۇۋ قۇيىپ وتىرائى.
ارىپنە بۇل وتە كۆپ. ەبىراق بۇل تەڭىزدەردەگى، دار-
ىيالارداعى سۇۋلار مەن سالىستىرىپ قاراعاندا ەتبىتى

(1) ەبىر ساعات ۋۋاقىتتى 3600 گە بىردەي ۋلەسكە بولسەك، سونىڭ
ەبىرى ەبىر سەكۈنت بولادى.

(2) ۋزىندىقى دا، كۈلدە نەگى دە بىمىكىتىگى دە ەبىر قۇلاشتان تورت
بۇرىشتى تەكشە ەبىر ساندىق الىپ، سوعان تولىنرا سۇۋ قۇبىساق، سونىڭ
شىمىندەگى سۇۋ ەبىر تەكشە قۇلاش سۇۋ بولادى.

تۈك مەس. شىنىدا دا ول سولاي. تەگمزدە ر دە گى،
دارىيالارداغى سۇۋلار ۋىر سەبەب بەن تارتىلىپ، قۇرىپ
قالادى ەكەن، وندا ولاردى بۇرىنغىسىندا ي قىلىپ قايتا
تولتىرىۋ ۋىشەن جەر ۋىستىندە گى وزەندەردىڭ ۋبارى
بىردەن جوعارىداغى ايتىلغاندا ي سۇۋدى توقتاۋسىز
قۇيىپ وتىرعاندا دا بەس جارم مۇلىيەن جىل گەرەك
بولادى. وزەن جولىندا شۇگىما، وي جەرلەر بولسا
وزەن سۇۋلارى سول جەرلەرگە بوگەلىپ، توقتايدى.
ودان كول پايدا بولادى. كولدەردىڭ باسقا جولدەرمەن دە
پايدا بولۇۋى مۇمكىن. جەر ۋىستىندە يقىل شۇقاناق
جەرلەر تولىپ جاتىر. جاۋعان جاگىر، ەرسگەن
قار سۇۋلارى سول جەرلەرگە توقتاب، سودان بارىپ
ۋلىكەيە، ۋلىكەيە كول بولىپ كەتىۋى دە مۇمكىن.
جانە تاغى ويلى شۇقاناق جەرلەر بۇلاقتى بولسا
وندا ي جەرلەردىڭ سول بۇلاق سۇۋى مەن دە تولىپ
كول بولىپ كەتەتۇندەرى بولادى. جاتىق تەگىس جەر-
لەردە كولدەر كوب ۋىشرا مايدى. كولدەردىڭ ەك كوپ
ۋىشرا يتۇن جەرلەرى وي-شۇقىرى كوب تاۋلى، ادبىلى
جەرلەر بولادى. پىنلاندىيە وسىندا ي. پىنلاندىيە جەرى،

تاۋلى كەلەدى. وندا كولدەردە وتە كوب ۇشرايدى.
كولدەردىڭ كوبىنەسە سۇۋلارى تۇنىق، تازا كەلەدى.
ءبىراق كوبىنىڭ ءتۇسى ءبىر ءتۇستى بولمايدى، ءار
ءتۇستى بولادى. ءبىر كولدىڭ سۇۋىنىڭ ءتۇسى ءوزى
نەشە ءتۇرلى بولمى كورنەدى. ءبىر جەرى كۇمىستەي
اشقاق بولمى كورنەسە، ەكىنشى جەرى كۇڭگىرت
سۇرغىلت، ءۇشىنشى جەرى تاغى باسقا كوگىلجىم، جاسىل،
سارى، قىسقاشى نەشە ءتۇرلى بولمى قۇبىلمى كورنەدى.
قاپقازدا اينالا بىيىك تاۋلار مەن قورشالغان جان جاعى
جابىق قاماۋ گوكشا دەيتۇن ءبىر كول بار. سول كولدىڭ
كورىنىسى تاب الگى سىقىلدى: ءبىر جەرى اقشىل، ءبىر
جەرى كوگىشل تاغىسى تاغىدا نەشە ءتۇرلى بولمى
قۇبىلمى كورنەدى. مۇنىڭ سەبەبى تۇرلىشە، اسپاننىڭ،
جوعارىداغى بۇلتتاردىڭ، سۇۋ تۇبىندە جاتقان ناستار-
دىڭ تۇستەرى سۇۋ ءتۇسى مەن كەلمى شاعىلمىسب،
كول سۇۋىنىڭ جارالىسىنداغى ءوز ءتۇسىن تۇرلىشە قىلمى
قۇبىلمى كورسەتەدى. كول سۇۋىنىڭ ءوز ءتۇسى
كوبىنەسە سۇۋىنانە زات قوسىلغان بولسا، سول قوسىبا
زاتنىڭ تۇسىنە قاراي بولادى. كول سۇۋلارنىڭ

تۇششىسى دە جانە تەڭىز، دارىيا سۇۋالارنىداغىداي قوسىلغان،
بىرىگەن تۇزى كۆب اششىسى دا بولادى (1).

بۇدان، كۆلدەرگە تۇز قايدان كەلەدى دەگەن سۇراۋ
كەلىپ تۇۋادى. بۇعان جاۋاب مىناۋ بولادى: جەردە
تۇزدان كۆب بۇيىم جوق. وزەن سۇۋالارى اعىب كەلە-
جاتقان بە تىندە جولىندا ۇشراغان تۇزداردى ەرتىپ،
بىرگە قوسىمىپ الا كەتەدى. ەبىراق ول تۇزدىڭ ەدامى
وزەن سۇۋالارىندا ەجوندى سەزىلمەيدى، ۇيتكەنى ول
وندا اسا كۆب بولمايدى. مىنە سونداي وزەندەردەن
پايدا بولغان، نەمەسە سونداي وزەندەردىڭ كەلىپ
قۇياتۇن جان-جاعى جابىق ەنىش قايدا شىمىب اقبابتۇن
تۇرعىن كۆلدەرگە وزەن سۇۋالارى مەن كەلىپ تۇز
بىرتە-بىرتە جىيىلا بەرەدى. كۆل سۇۋالارى دايم
بۇۋلانىپ، سۇۋالىب تارتىلىپ وتىرادى. تۇز سۇۋدان
اۋىر بولادى، سوندىقتان سۇۋدان شىققان بۇۋمەن
بىرگە ەرىپ، ىلەسىپ كەتە المايدى، سۇۋدا بايلانىپ
قالا بەرەدى. ونىڭ ۇستىنە وزەندەر جىل ساين جانە

(1) الاشنىڭ جايىنداى كۆب كۆلدىڭ بارى دە تەڭىس دالادا. ەبىز-
دىڭ كۆلدىڭ بارى دە بۇرىنقى وتكەن زامانداى تەڭىزدىڭ قازانىندا قالغان
جۇغىنى. كۆلدىڭ ەبارى تاۋلى جەردە عانا بولادى دەگەن قاتالاستان.
قىمىر بالاسى.

جاڭغا تۇز اكهلب قوسادى. سولاي كولدەردە تۇز كۈبەيىپ، مولاييا بەرەدى. سۇۋ تۇزغا ابدەن تويغان كەزدە ارتىق تۇزدى ەرىتە المايتۇن بولادى. تۇز سوق-تالانېب، كولدېڭ نە تۇبىنە، نە چاغا، چىيەكتەرىنە كەلب بايلانادى. مەنە كەي كول سۇۋلارنىڭ اششى بولۇ سەبەبى وسى. بۇل جان-جاعى جابىق ەش قايدا شەعب اقبائتۇن قاماۋلى كولدەردە بولادى. ال كۈبىنەسە كول سۇۋلارى ەتۇششى بولادى. ونىڭ سەبەبى مىنادان: ەتۇششى كولدەردىڭ سۇۋى، اششى كولدەردىڭ سۇۋىنداي، قوزعالماي ەبىر ورنىدا قامالېب تۇرمايدى. ەدايم ەجۇرېب اعېب جاتادى. ەبىر چاغىنان كەلب قۇيغان وزەن ەكىنىشى چاغىنان قايتا شەعب اعېب كەتېب وتىرادى. سىرتتان وزەن سۇۋى مەن ەرىب كەلگەن تۇز اعېب شىققان سۇۋمەن بىرگە ەرىب قايتا شەعب كەتەدى. سوندىقتان ونىڭ كول سۇۋىنا ونشا ۇلكەن اسەرى بولمايدى. تاۋلى جەردىڭ كولدەرىنىڭ ەبىرى مەن ەبىرىنىڭ اراسى چاقىن، بىرىنە ەبىرى بايلانمىتى بولادى. كۈبىنەسە تۇرغان ورنىدارى بىرىنەن ەبىرى جوعارى باسبالداق، ساتى ەتارنىدى كەلەدى. سوندىقتان جوعارى بىيىكتەگى كولدېڭ سۇۋى ئلېيداعى ەكىنىشى كۈلگە، ونىكى وزىنەن كورى

تومەنرەك ورنىداغى ئۇشنىشى كولىگە، تاغىسى تاغى سولاي
ئەبىرنىڭ سۇۋى بىرىنە ءجۇرۇپ اعىب جاتادى. كول
سۇۋالارنىڭ كەمەرلەرى تۇرلىشە بولادى. ۋىتكەنى
جوعارىدا ايتقامىز، كولدەر، وزەن، بۇلاق، جاڭبىر، قار
سۇۋالارنى پايىدا بولادى دەپ. سوندىقتان جازىمتۇرىمى
ەرىگەن قار، تاسىمان وزەن، قاتتى جاۋعان جاۋىن
سۇۋالارى قۇيىلغان كەزدەردە كول سۇۋالارنىڭ كەمەر-
لەرى قالىپتاغىسىنان ەداۋىر جوعارى كوتەرىلەدى. ال
جازدىڭ قۇرغاق، سىتىق كەزدەرىندە كوب كولدەر
سۇۋالىب تارتىلادى. كەيى ءبىر كولدەر اتى مەن
كەۋىب، قۇرغاق قالادى، تاقىر سور بولادى.

ئەبىزدىڭ كەڭەس وداغىندا ءبىر نەشە ۋلىكەن-ۋلىكەن
تۇزدى كولدەر بار. ولاردى كوپىنەسە دارىيا دەپ
اتاسادى. ولاردىڭ شىندەگى ەڭ ۋلىكەنى كاسپىي-اتراۋ
تەڭىزى. بۇدان سانسىز ءجۇز جىلدار بۇرىن ازىرگى
قارا تەڭىز بەن تەرىستىك مۇزدى تەڭىز اراسى تۇتاسقان
ايدىك زور ۋلىكەن ءبىر اق تەڭىز بولغان. وقىمىستى
المىدەردىڭ ويىمشا، ازىرگى كاسپىي-اتراۋ تەڭىزدىڭ
قالدىعى بولۇغا ءتىمىس. الا كول، بالقاش، ارال تەڭىزدە
سونان قالغان. كاسپىيگە باستىمى ەدىل بولۇپ ءبىر نەشە

ۋلكەن وزەندەر قۇيادى. ۋىراق سولاردىكى ۋىبارنىڭ كاسپىيگە - اتىراۋغا قۇياتۇن سۇۋى جىيىلىپ ودان بۇۋ بولىپ، كەبەتۇن سۇۋغا جەتپەيدى. سوندىقتان ونىڭ سۇۋى جىل ساينن ازايىپ، كەمىپ كەلەدى، ازىردە كاسپىي - اتىراۋ سۇۋىنىڭ بەتى قارا تەڭىز سۇۋىنىڭ بەتىنەن 12 قۇلاش تومەن.

جەر ۇستىندەگى تۇزدى كولدەردىڭ، دارىيالاردىڭ شىندەگى ەڭ ۋىبەر بەلگىلى، اتى شۇۋىلىسى پالاستىينا - داعى ۋولى دارىيا. بۇعان جوردان، كەدىرون دەگەن وزەندەر، بۇلاردان باسقا تاغى ۋىبەر نەشە كىشكەنتاي وزەندەر كەلىپ قۇيادى. ۋولى دارىيانىڭ جان - جاعى اينالا بىيىك تاۋلارمەن قورشالغان. ۋلكەن ۋىبەر تەرەڭ شۇڭگەمما. بۇل جەر ۇستىندەگى كولدەردىڭ ەڭ ۋىبەر تەرەڭى، كەي جەرلەرنىڭ تەرەڭدىكتەرى 300 قۇلاشقا جۇۋىق بولادى. بۇنىڭ «ۋولى دارىيا» دەپ اتالىۋى ۋىجاي مەس، بۇل شىننىندا ۋولى؛ اينالاسىندا قاتقان جانسىز قارا تاستاردان باسقا، كوزگە كورىنەر ۋىش ۋىبەر ۋىتىرى جاندىق جوق. سۇۋى قوب - قويىۋ ولەردەي ۋۇ. وندا ۋىش ۋىبەر ماساقلۇق تىرشىلىك ەتىپ جۇرە المايدى، تۇشىشى وزەن سۇۋىلارى مەنەن ەرب كەلگەن بالق بولسىن، نە باسقا ۋىتۇرلى سۇۋ جاندىقتارى بولسىن

بارى دەۋۇ سۇۋعا كەلگەننەن كەين قىرغىن تابادى. ونىڭ
چاغالارنىدا وسىمدىكتەردە وسە المايدى، ۋىتكەنى تۇزعا
ابدەن پىسىب قالغان توپىراق وسىمدىككەدە ۋۇ بولادى.
تۇزى كۆپ سۇۋ وتە اۋىر بولادى. ءولى دارىيانىڭ
سۇۋى باسقا دارىيالاردىكىنەن كەم بولغاندا، ەكى ەسە
اۋىر. سۇۋ نە غۇرىم تىمىز، اۋىر بولسا ول سوغۇرلىم
اۋىر نارسەنى كوتەرگىش بولادى. ءولى دارىيانىڭ سۇۋى
تۇسكەن ادامدى جوڭقاداي قىلىپ كوتەرىپ قالىقتىب
اكەتەدى. كىشى سۇۋىنا باتمايدى.

سۇۋىق چاقتارداعى كۆلدەردىڭ قىسقا قاراعاندا
ءۇستى عانا قاتادى. سىبىردە مۇنداي كۆلدەر وتە كۆپ.
سولاردىڭ بىشىندە ەڭ بىرىنشى ورنىن الاتۇنى بايقال
كولى. بايقال وتە ۇلكەن كۆل. قىسقا قاراعاندا قاتىب،
ۇستىنەن شانا جولى تۇسەدى، كەيدە قىس ءتۇسىب
مۇز جاڭا قاتا باستاعان كەزدەردە قاتتى داۋىلدار تۇرىب،
ابدەن قالىڭداپ جەتبەگەن جۇقا مۇزدى ۇۋاتىب،
سىمدىرىب كەتەدى. ۇۋاتىلغان مۇز تولقىن ايداۋىنان
بىرىن - بىرى سوغىپ سىمىلىسىب، بىرىنىڭ ۇستىنە
بىرى شىعب، چار تاستار سىقىلدى بولىپ سۇۋىق
تۇسكەن كەزدە سول كۇيىندە قىيالاىىب قاتىب قالاىدى.

V

سۇۋۇدنىڭ جەر ۇستىندەگى ارەكەتى

جەر ۇستىندەگى اققان سۇۋۇدنىڭ ارەكەتى. - ۇكىگىرلەر. - جەر استىنداغى كۆلدەر. - سۇۋ اعزغان سىرغاناغان جەرلەر. - سايدىڭ تارىقى. - دارىيا قاباتتارى. - تەگىز تولقىندارنىڭ چاغا چىيەكتەرىن وزگەرتىۋى. - سۇۋ ارەكەتتەرنىڭ باغىتى. - جەردىڭ بۇزاتۇن جانە تۈزەيتۇن كۆشتەرى.

جەر بەتى ءار - ءبىر جىل ، ءار - ءبىر ءجۇز جىل (ءاسىر) سايبىن ءبىر قالىپتا تۇرماي توقتاۋسىز ءدايم قۇبىمىب وزگەرىپ وتىرادى. بۇل وزگەرىسكە بايقاساق سۇۋدىڭ دا ۇلكەن قاتىسى بار. جەر بەتى وزگەرىۋىنە سەپەب بولاتۇن نارسەلەردىڭ ەڭ ۇلكەن ءبىرى سۇۋ. سۇۋ قاجىب - تالىۋدى، ارسىب اشىۋدى بىلمەيدى، ءبىر مەنۇت توقتاپ تۇرمايدى. ءدايم توقتاۋسىز ءوز ءىسىن سىتەيدى. توپىراقتى جۇۋىب مەزەدى. قازانداي قارا تاستاردى كىرىپ مالتاداي پۇستىتادى. ساز، بالشىق، قۇمداردى ءبىر ورنىنان ءبىر ورنىغا تاسىب، جازىق دالالارغا ۇيەدى، وزەندى بوگەيدى، وزەننىڭ چاعالارىن جەمىرىپ ۇۋاتادى، تاۋلاردى جۇۋىپ تاستى قۇلاتادى؛ كورتىشقانداي جەردى قازىب، جەر استىنان وزىنە جول سالىب الادى. ءبىراق بۇلاردىڭ بارلىعى ءبىر كۈندە

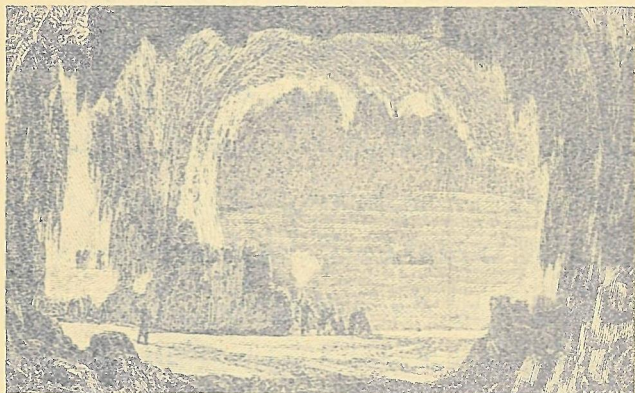
بولمايدى، ءجۇز - مىڭ، مۇلىيەن سۇۋدىڭ ۶سى جارىققا
شەئادى. سۇۋدىڭ قۇرغاقى قاي دەرىجەدە وزگەرتە -
كەندىگىن، ادام بالاسى تەك ۶بىر نەشە اسىرلەردەن
كەينى عانا بارىپ بايقايدى. سۇۋ ارەكەتى وتە شابان،
وتە باياۋ. ەرتە كۇندەردە بۇل جەر تۇناس توبەشىك، ادەر
بولغان. سونى جاۋعان جاڭبىر، ەرىگەن قار سۇۋلارى
بىرتە - بىرتە جۇۋىپ، بۇزىپ ەرىگىش جۇمساق زاتتارىن
ەرتىپ الىپ كەتكەن. سۇۋعا ەرىمەيتۇن، بىكىمگە
كونبەيتۇن قاتتى زاتتارى قالغان. مىناۋ قولدان قويغان
باغانالار سىقىلدى سورايب - سورايب تۇرغاندار سۇۋ
بۇزغاننان قالغان اۋەلىگى ادەردىڭ تومار قالدەمى.
باغانالاردىڭ باسىنداعى كىيگىزىپ قويغان بورىك سىقىلدى
بولىپ تۇرغاندار ۶بىر كەزدە وزگە باسقا جۇمساق
بۇيىمداردىڭ ۶بارىنىڭ ۇستىنەن جابىن بولغان بىتەگە نە
قاتتىراق زاتتاردىڭ ۶سىمىلىمىرى، بىۋ تەك ۇستىڭكى
جاعىندا عانا بولار بولماس بولىپ ساقىتالىپ قالغان.
جاڭبىر، قار سۇۋىنىڭ ۶بىر قاتارى جەرگە سىڭەدى.
جەر استىنا كەتەدى. سۇۋ وندا دا قاراپ جاتبايدى، ەوز
۶سىمىن سىتەيدى. كەزدەسكەن جۇمساق ەزىلىگىش
بۇيىمداردى ەلەزدە بۇزىپ، جۇۋىپ ويىپ كەتەدى. تۇز

سېقىلدى ەرىگىش زات ۇشماراسا ونى ازداب ەرىتىپ-ەرىتىپ
اگەتەدى. ەگەر تاستاي قاتتى قالماڭ قاتارلارعا كەلسە،
ونى بىرتە - بىرتە شابان قىرىپ، شۇقىرلاب، ويا بەرەدى.
مىنە جەر استىنداى سۇۋدىڭ وسى سېقىلدى سانسىز
تىزىلگەن جىلدارداستەگەن ارەگەتتەرىنەن جەراستىنداى
شۇقاناقتار، تەرەڭ شۇقىرلار پايدا بولادى. بۇلار ءوز
گەرەكتەرىندە جانە سۇۋدىڭ كەگەيتىپ ويىۋى مەن،
بولماسا وپىرىلىپ قۇلاۋى مەن كەگەيب ۇلكەن- ۇلكەن
ۇڭگىرلەرگە اينالادى. توپىراعى بورقىلداق، بسوس
جەرلەردى سۇۋ تەز تەسب وپادى، ونداى جەرلەردە
پايدا بولغان ۇڭگىرلەردە كەڭ ۇلكەن بولادى. مۇنداى
ۇڭگىرلەر قىرىمدا، قاپقازدا، پەردىم گۇبىرنە سىندە،
تۇركىستەندە، سارى- ارقادا كوب ۇشرايدى.

جەر ۇستىندەگى ەڭ ۇلكەن، ەڭ تاماشا ۇڭگىر
تەرىستىك امىرىكەدەگى مامۇنت ۇڭگىرى دەيتۇن بولادى.
بۇنىڭ ەسىگى مەن ءتورنىڭ اراسى كەمىتىپ ايتقاندا
15 شاقىرىمداى. شىندە تولىپ جاتقان ەسەبىز كوب
كوشەلەرى بار. كوشەلەرى ءبىر ەسە ءبىرى مەن ءبىرى

(1) شىنخەستتا قوڭىر اۋلىيە، بالقاشتىڭ تەرىستىگىندە بەكتاۋاتا اۋلىيەدە
مامۇنت ۇڭگىرىندەى. ەكەۋىدە تاۋدىڭ قاق باسىندا. ەكەۋىندەدە كول بار.

قاتار، ۶بىرەسە ۶بىرىنىڭ ۋىستىنەن ۶بىرى، استىمى - ۋىستىلى بولۇپ كەلەدى. گوشەلەرنىڭ ورتاسىدا اعىب جاتقان ەسەبىمىز كوپ وزەندەر، بۇلاقتار بار (8 نىشى سۇۋرەتتى قارا). نىشەنە كىرگەن كىسىنىڭ اداسىب شىعالماي قالمۇى دا عاچاب ەمەس. مەنە وىنىڭ بارلىعى جەر استىنداى سۇۋ ارەكەتمەن بولغان. بۇنى ۶بىلىم ادامدارى ۶الى جەتەتە كەسەرىب بولغان جوق.

8 نىشى سۇۋرەت. تەرىستىك امىرىكەدەگى مامۇنت ۋىگىرى

جەرگە سىڭىگەن سۇۋ جەردى تۇزەگەن تۇزدى ەرىتىپ الاكەتىپ، قۇمىنان اعىب ەوتىپ، بالشىققا، تاسقا بارىپ بىركىلىپ توقتايدى، ودان جان - جاعىن وپىرىب،

ويىب، وزىنە اعاتۇن چول سالىب الادى. ءسۇيىتب جەر
ۇستىندە گى سۇۋلار سىقىلدى قىردان ويىبا قاراي بۇلاق،
وزەن بولسب اعىب جاتادى. كىشكەنتاي بولەك بۇلاقتار
چولنىدا ءبىرى مەن ءبىرى قوسىلىپ ۇلكەيمىب وزەن
بولادى. وزەندەر توپىراعى بوس جۇمساق جەرلەردى
كەگەيتىب ويىب، ۇلكەن ۇگىر سىتەيدى. وعان اققان
سۇۋ كەلىپ جىيىلىپ، توقتايدى، ودان ۇلكەيە-ۇلكەيە
بارىپ كادىمگى جەر بەتىندە گى سىياقتى كولدەر بولادى.
جەر استىنان جەر بەتىنە رگىندىككە شىققان سۇۋلاردىڭ
تاعى دا ءار-ءتۇرلى كۇشتى ارەكەتتەرى بولادى. كەي
ءبىر ادېر شاقىتاردىڭ، توبەشىكتەردىڭ استىنان بۇلاق
اتىب شىعب جاتادى. بۇلاقتىڭ اققان سۇۋى جىل ساينى
اينالاسىن قۇۋىستاب، وپىرىپ، ويا بەردى. ءبىر مەزگىلدەردە
استى ويىلىپ، تەرەلەتۇن تابانى كەتىپ، بوس قالعان
توبەشىك تامىرى شىرىگەن تومارداي تولقىم بارىپ
جىمىلادى، جوعارعى بىمىكتەن تومەن ويىباقاراي سىرعاناب
كەتەدى. چولنىدا قانداي ۇشىراغان نارسە بولسىن بارىندە
قىيراتىب سىنىدىرادى، ادامما كەيدە وتە ۇلكەن زىيانداردا
كەلتىرەدى. بۇل اسا سىيرەك بولمايتۇن وقىيا.

تارىقى ايتىۋىنا قاراعاندا، باياعى ەرتەدەگى ۶بىر
زاماندا وسىنداي سۇۋاعىزغان توبە نوبى-گورود قالاسىنىڭ
قاسىنداى سوپىلاردىڭ ۇلكەن ۶ۇيىن جىمىب، ەوزى مەن
بىرگە المب كەتكەن. 1884 نىشى جىلى سارى-تاۋ قالاسىنىڭ
قاسىنداى سوگولوپ تاۋىنان بۇلاق سۇۋىنىڭ كۇشى مەن
جارىلىپ قۇلاب تۇسكەن ۇزىنىدىى جىارتى شاقىرىم،
قالىڭدىى 20 قۇلاش ۇلكەن ۶بىرگە سەك جەر جوعارىدان
سىرعاناب ويىعا تۇسكەندە جولىنداى كوب نارسەلەردى
قىيراتىب، بۇلدىرگەن، جاقىندا بۇل كىمىپ قالاسىندا
بولىب، قالىققا كوب ۇلكەن زىيان كەلتىرگەن.

وسىنداى تاۋ سىرعاناق تەبىكەنى دە ۶جىيى بولىب وتىرادى.
كۇشك قوي قالاسىنىڭ جانىنداى اق بالىشقىتان تۇزەلگەن
ۇلكەن ۶بىر بىيىك تاۋ قىرىمدا استىن بۇلاق سۇۋىنىڭ
ويىرىب، ويىۋى مەن ۶بىر كۇنى وزىنەن ەوزى قاراب تۇرىب
كۇرس ەتىب قارار تەگىز سۇۋىنا قۇلاب تۇسكەن، ونى مەن بىرگە
كوب ۇيلەر، باقىشالار سۇۋعا كەتىب ماۋىمەت بولغان. (1)

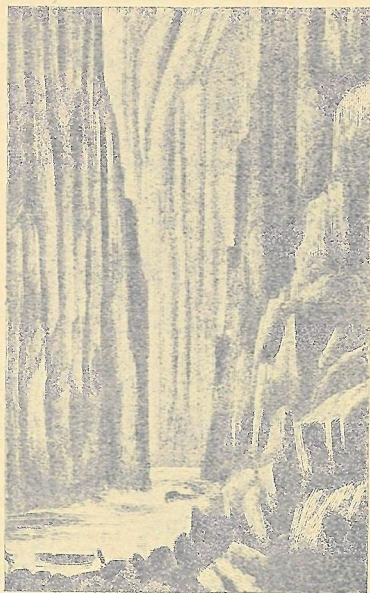
(1) جەنى سۇۋداى جەر قوزعالىسىدا وسىنداى سۇۋ جۇۋىپ تاۋ
سىرعاناق تەبىكەننەن بولادى. استىن سۇۋ جۇۋىپ كەتكەن ۇلكەن تاۋ
تومەن شوگىب، جەر جارىلىپ، چارىققا كەز كەلگەن قالا، ۇي ويرانالادى.
قىربالاسى.

جوعارىداغى ايتىلغان سۇۋدىڭ كۇشتى ارەكەتتەرىن كورنۇ، ءۇشىن تاۋعا بارنۇدىڭ بىمىتتەي دە ورنى جوق. ونى تەگىس جەردىڭ وزىنەن دە تالاي كورنۇگە بولادى. جاتىق، تەگىس جەرلەردەگى سايلاردى، جىراقالاردى كورمەگەن ادام كەمدە - كەم - اق بولار. مەنە سول جەر ۇستىندەگى سايلار، جىراقالار بارى دە سۇۋ ارەكەتتەن بولغان. قار، جاڭبىر سۇۋلارى قىردان ويما قاراي اعادى، جولدارىندا بولماشى سىزىلغان جىرا - بولماسا كوربىلتە جالەز اياق جول تابسا، نەمى سولاردى قۇۋالاب اعاتۇن بولادى. قۇمداق، تۇزداق جەرلەردە سۇۋ اعاتۇن جولدىن از ۇۋاقىتتىڭ نىشىندە - اق قازىب جىراقا قىلىپ كەتەدى، ول جىراقالار جىل ساينىن بىرتە - بىرتە ۇلكەيە - ۇلكەيە تەرەڭدەپ، كەڭەيىپ سايلارعا اينالادى. سايلاردىڭ پايدا بولنۇى مەنە وسىلاي. سۇۋ جىۋىپ قۇر جارى سەبەنى تىككەن جاساسا - جىيىلىپ، ەگىندىك كەمىدى. مۇنان الدىن الا ساقىتانب، ەرتۇرلى ايلادا نىستەۋگە بولادى.

وزەن سۇۋىنىڭ دا ارەكەتى تابوسى سىقىلدى. وزەن دە ەبىر قالىپتاتىپ - تىمىش اقبىدى. وزەن سۇۋى ەكى جاق

چااسىن ۋادىم سوقمىلاب، مۇجىب، وپىرىب، چىل سايىن
ازداب بۇزىب وتىرادى. سوندىقتان وزەن ارنا لارىنىڭ
بىر جەرى تەرەگىدەب، بىر جەرى بىيرىلىپ بۇرالىب،
بىر جەرى جازىلىپ، تۇزەلىپ باھىي ۋەلىگى قالىپان
اينىپ، وزگەرىپ تۇرادى.

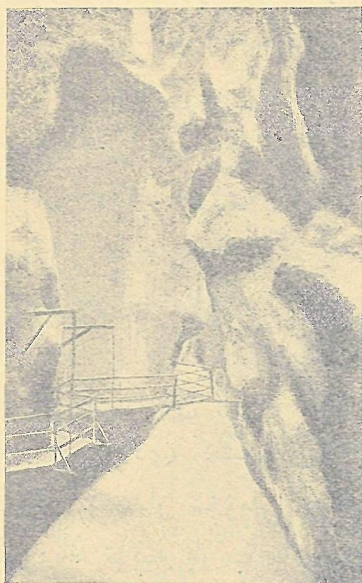
وزەن چاا لارىنىڭ
بۇزىلىپ وزگە -
رىۋى سۇۋدىڭ اغىسىنا
قاراي تۇرلىشە بولادى.
اغىنى قاتتى جەرلەردە گى
چاا نىڭ بۇزىلىۋى دا
وگاي. ونداسۇۋ ۋە كىمىنى،
كۇشتى، قاتتى كەلەدى،
چاا نى تەز وپىرىپ
قۇلاتادى.

9 نىشى سۇۋرەت. قوللاردىنكى شاتى

تاۋلى جەردە گى
وزەندەردىڭ اغىسى
بىرىپ قاتتى بولادى،
باسقا وزەندەرگە قاراغاندا ولاردىڭ چاا لارى بىرىپ
تەز بۇزىلىپ، وزگە رەدى. ولار چولپىنداغى چۇمىساق

بۇيىمدار تۇرسىن، تاستاقتى قالمىق قاتارلاردى دا وپىرىب
ويىب، قازىب كەتەدى. تەرىستىك امرىكەدەگى قوللاردا
دەيتۇن بىر وزەن ەكى تاۋدىك اراسىنداغى تەرەك بىر
جىلغانى قازىب، كەرەگەدە بىي جىارتاستاردى بۇزىب ،

تەرەسكەن شىلمى
قالمىق چار تاستىك
ورتاسىنان تەرەكدىكى
ەكى شاقىرىمداي چول
سالىب العان (9 نىشى
سۇۋرەتتى قارا).

تاب وسىندا بى شات
شىبەتسەرىيەدەدە بار.
مايرىنگەن قالاسىنىك
جانىنداغى ار دەيتۇن
وزەن دە شىلمى چار-
تاستاردىك ورتاسىن

تەسىب وتەدى. مۇن-
10 نىشى سۇۋرەت. ار وزەننىك كەكرەدىكى
داغى سۇۋدىك وتە-

تۇن جەرى ءوزى تەرەك، ءوزى ۇزىن ، بىراق
ەنى تار، جىكەشكە، ۇستىكى تاستار بىرىنە بىرى تەيىسىب

تۇرغانداي بولس كوردەدى . بۇل جەردى اردىڭ
كەگىردەگى دەب اتايدى 1. (10نشى سۇۋرەتنى قارا.)
جوعارىداي ايتىلغانداردان كەيىن وزەن سۇۋلارنىڭ
جۇمىسى بلەي بۇزىۋە كەن دەب ويلاپ قالغۇدا بولادى.
بىراق شىنىدا وزەندەر بىر چاغىنان بۇزسا ، كەنىشى
چاغىنان تۇزەيدى (چاسايدى). وزەن سۇۋى دايم ساز ،
قۇم ، تاس ، بالشىق سەملىدى ار-تۇرلى ۇساق جىمىنتىقتاردى
بىرورنىنان بىرورنىغا تاسىيدى. ولاردىڭ بىرقاتارى وزەن
اغىسى جايلاىمب سۇۋى تۇنعان كەزدە بۇلدارناغا جاتادى؛
بىرقاتارى وزەننىڭ تەگىزگە ، دارىياعا قۇيغان جەرىندە
بارىب شوگىب قالادى؛ جىل سايىگى سولاي كەلىب
جىمىلغان بۇيىمدار بىرتە-بىرتە ، كۈبەيە-كۈبەيە بىرقاتار
جىلداردان كەيىن بارىب سۇۋ بەتمەن شەب قۇرغاق
جەرگە اينالادى ، كىشكەنتاي-كىشكەنتاي ارالدار تۇزەيدى.
قالغان بۇيىمدار سۇۋمەن بىرگە بىلگەرى اسىب ، تەگىز-
دەردىڭ تۇبىنە بارىب جاتادى دا قاتارتۇزەيدى. سىبىردە
لەنە ، ەنەسەي ، وب دەگەن ۇلكەن وزەندەر بار .
سول ۇش وزەننىڭ 500 جىلدىڭ شىندەگى تەگىزگە

1) قازاق جەرىندەگى بوساغا دەيتۇن جايىقتاعى گۇبىرتەلەردە ، شىنەمىستا
شاعاندا ، ەرتىستە قالبادا جەردىڭ بارى دەوسى ار كەگىردە گىندەي تاۋدى
وزەننىڭ كەسكەن جەرى .
قىر باسى .

ا كەلگەن قۇمدارى بىر جەرگە جىساق، ۇزىنى دا،
كۈلدەنەگى دە، بىيىكتىكى دە اينالا 45 شاقىرىمان استام
ايدىك ۇلكەن اسقار بىيىك تاۋ بولار ەدى.

ەندى تەگىزدەرگە كەلەيىك. بۇلاردا سۇۋ ارەكەتتە-
رىنە قانداي قاتىسى بار ەكەن، سونى قارايتىق. بايقاساق
تەگىز جاعالارى دا، وزەندەردىكى سىقىلدى، بىر قالمىتا
تۇرماي قۇبىلىپ ەدايمى وزگەرىپ تۇرادى.

تەگىز تولقىنىنىڭ سوعىپ، ەزىۋىنەن جىل ساينى،
مۇجىلىپ، كەمىپ، وپىرىلىپ، قۇلاب وتىرادى. سۇۋ
مۇيىستەب بىرتە - بىرتە قۇرعاققا قاراي كىرە بەرەدى.
كەيدە سۇۋ تولقىنىنىڭ ەزگىلەپ، مۇجىۋىنەن بۇتىن ارالدار
بۇزىلىپ چوق بولىپ كەتەدى. بۇدان بىر مىڭ جىلدار
بۇرىن (9ىنشى اسىرلەردە) نەمىس دارىياسىندا گەل-گۈللەند
دەگەن ۇلكەن بىر ارال بولغان. بۇنى روم ەلى قو-
نىس قىلىپ، جاۋدان قورغانا تۇن بىر نەشە ۇلكەن
قورغاندار سالغان. قالمىقى اسا كوپ بولغان.

500 جىلدىن كەيىن سۇۋ سول ارالدى بۇرىنمىسىنان
4ەسە كەمىتىپ، كىشىرەيتىپ، مۇلدە ادام تانىمىسىز قىلغان.
ودان 300 جىل وتىكەننەن كەيىن بۇرىنقى كۇۋىلدەپ،
قالمىقى قايناپ جاتقان ۇلكەن ارالدىڭ ورنىنىدا، تەك بار-

ماق باستارنىداي عانا شوشايىب قارايب ۶بىر ەكى جار-
تاس قالعان. قالعاننىڭ ەبارىن سۇۋ بۇزىب الىب كەتكەن.
ازىردەدە گەلگوللاندى ارالنى ادەيى نىزدەب بارغان كىسى
ونىڭ سول تەك وتكەن زاماننىڭ ەسكەرتكىشى سىقىلىدى
بولىپ ساقىتالىب قالعان سۇۋورتاسىندا شوشايىب تۇرغان
جالىزىلگى ايتىلغان جارتاستان باسقادانە گەسىن كورمەيدى.

وتكەن ۇلى سوعىستىنە ەس كەمەسىنىڭ
توبى وسى گەلگوللاندى ارالنىڭ قىمىياچىبارىندا
قورعالادى دا بەگىندى.

تەگىزدەر، دارىيالاردا، وزەندەر سىقىلىدى بۇزىۋى
مەن قاتار تۇزەيدى (جاسايدى).

تەگىز تولقىندارى جانە جىيەكتەرگە كوب قۇم، تاس
شەبارىب تاستايدى. سول سىقىلىدى ەسەبسىز كوب قۇمدار
تەگىز تۇبىنەدە بارىپ وتىرادى، ويقىل شۇقىر جەرلەرگە
بارىپ توسەلىپ، تەگىستەيدى، جالىپى ايتقاندا سۇۋ ارەكەتنىڭ
باغىتى بۇلاي بولادى: جەرۇستىندەگى تاۋلاردى. ادىرلاردى،
وي-شۇقىرلاردى ۶بارىن جويىب، جەر بەتىن جۇمىرتقاننىڭ
سىرتىنداي تەب - تەگىس، جاب-جاتىق قىلىۋ. جەرۇستىندە
ارەكەتتەردىڭ باغىتى ۶بىر جالەزاق سۇۋ مەن جەل عانا
بولسا، ەندا جەر جۇزىندەگى قانداي بىيىك اسقار تاۋلارىمىز
۶بىر زامانداردا جويىلىپ، جوق بولىپ كەتەرەدى. تابىيەتنىڭ

سۇۋ، جەل سىقىلدى، بۇزاتۇن، بۇلدىرەتۇن كۇشتەرى
مەن قاتار جەردە تۇزەيتۇن، جاسايتۇن كۇشتەردە بار.
بىلىم ادامدارى مۇنى جەردىڭ شىكى كۇشى دەپ اتايدى.
ۇيتىكەنى ول جەردىڭ تەرەڭدەگى قاراڭغى شىكى
جاسانان ارەكەت قىلادى. سۇۋ مەن جەل كۇشتەرى
جەردىڭ تەك سىرتقى، ۇستىن، بەتىن بۇزىپ، وزگەرتەدى.
سوندىقتان بۇلاردى جەردىڭ سىرتقى كۇشى دەپ اتايدى.
جەردىڭ شىكى كۇشتەرنىڭ سالدارىنان، جەر
بەتىنىڭ ۇستىڭىگى قۇيقالارى سىرتقا قاراي جىمىرىلىپ
كوتەرىلىپ شىهادى.

سانسىز قاتار جىلداردان كەيىن سولاردان بارىپ
اسپان مەن تىرەسكەن اسقار بىيىك تاۋلار، تاۋلاردىڭ
تۇتاسقان قىر، جوتالارى تۇۋادى.

مىنە بۇدان جەردىڭ شىكى كۇشىنىڭ ارەكەتىنىڭ
باعىتى سۇۋ مەن جەل ارەكەتتەرنىڭ باعىتىنا قاراما قارسى
قايشى ەكەنى كورىنەدى.

VI

سۇۋدىڭ قۇبىلىسى، سىمىرىشلاغانى

جەر ۇستىندەگى سۇۋدان جازدىڭ سىتىق كۇنىندە
كۇن كوزىنىڭ قىزدىرىپ سىمتىۋىنان ۇۋاقىت - ۇۋاقىت
ءدايم بۇۋ شىمىب وتىرادى. بۇۋ اسىلىندا سۇۋدىڭ تۇزە-

لەتۇن ھاجاي كوزگە ىلىنبەيتۇن ۇساق - ۇساق تامىشلارى -
عوي، سۇۋدان شىققان بۇۋ جوعارى كوتەرىلەدى. جوعارىلا ب،
شارىققا شىققان كەزدە اسپانداغى سۇۋىق جەل مەن تۇيسەدى.
سۇۋىقتان سۇۋدىڭ ۇساق تامىشلارى ەبىرى مەن ەبىرى
قوسىلىپ، ىرىلەنەدى، بۇۋ قويىۋولانمى، بۇلىتقا اينالادى.
بۇلىتقا اينالغان سولڭ، تاغىدا جوعارىلا ب كوتەرىلەدى.
جوعارىلاغان سايمىن اسپان كەڭىستىڭى سالىقىنداب
سۇۋىي بەرەدى. سۇۋىقتىڭ اسپانەن ول تاغى وزگەرىپ
چاپالاق ۇلپا قارغا اينالادى. ەسۇيتىپ قار بولىپ كەلىپ
قايتا جەرگە جاۋادى. كەزەگى كەلىگەندە كۇن كوزىنىڭ
قىزىۋىنان قارتاغى ەرىپ سۇۋ بولادى. ەرىگەن قار سۇۋلارى
قىردان ويغا قاراي ساي، سايدى قۇۋالاب اعىب كەلىپ
وزەنگە قۇيادى. ەبىر قاتارى جولىندا جەرگە ەسىگىپ،
جەر استىنا كەتەدى.

جەر استىنداغى سۇۋلار بارىپ-بارىپ سۇۋ جىبەرمەيتۇن
بالىقى قاباتتارغا جەتكەندە توقتاب، سونىڭ بويىن
قۇۋالاب جەر ۇستىندەگى سۇۋلار سىقىلىدى اعىب جاتادى.
جەر استىنداغى سۇۋ وتبەيتۇن قاباتتاردىڭ جەر
بەتىنەن اللىتىشى تۇرلىشە بولادى، كەي جەرلەرى وتە
تەرەڭ، كەي جەرلەرى جەر بەتىنە ەتپىتى چاقىن جاتادى.

سونداي جەر بەتمنە جاقىن جەردەگى سۇۋلى قاباتتاردىڭ سۇۋى گەي جەرلەردى تەسەب قايتا جەر ۇستىنە بۇلاق بولسب تەسەب شىعادى. بۇلار بارىب جانە وزەنگە قۇيادى. وزەندەر ەوز كەرەكتەرىندە تەكزىگە، دارىياعا قۇيادى. كۇن كوزنىڭ قىزىۋىنان بۇلاردان تاغى سۇۋ بۇۋ بولسب، تۇمان بولسب جوعارى اسپانغا بارادى، ودان وراب قايتا جەرگە گەلەدى.

سۇۋ وىسلاي اۋەنى، جەردى شىپىرلاب، شارلاب، سىپىر شىلايدى دا جۇرەدى.

تەكزىدەگى سۇۋلاردىڭ ەار - ەبىر تامشىمىنىڭ جىلىنا نەشە ەرەت وىسلاي سىپىر شىلايتۇنىن دا ەسەبتەب شىعارىۋعا بولادى.

ەبىراق ول تۇۋزالى ەسوزدى ۇزايتمۇدىڭ بۇل ارادا ەش اجەتى جوق. ەبىزدىڭ مۇنداغى ماقسۇتمىز وقمۇ - شىلارىمىزدى تابىيىعاتتاغى سۇۋدىڭ ەجايى - كۇيى، جالپى ارەكەتى مەن تانىستىمىز ەدى، سونى قىسقاشا جالپى تۇردەوسى كىتەبتە ورنىدادىق با - دەب ويلايمىز. (1)

(1) سۇۋ قۇبىلمىسى تۇۋزالى تەلجاننىڭ «تامشى» دەگەن اكىگىمەسىن وقىپ قارا.

جوعارىدا جەر ۇستىنىدە بەس تەڭىز بار دەدىك.
بۇلاردىڭ ۋار قايسىسىنىڭ قۇرغاق جەر مەن قولتۇقتاسىب،
ۇشتاسقان جەرىندە بولەكشە بولمىدەرى بولادى. ولاردى
دارىيا دەيدى. بۇدان دارىيالار تەڭىزدىڭ بولەك ۋە بىر
ۋە بولمى ەكەنى كورنەدى.

تەڭىز سۇۋلارى ۋجاي وزەن، كول سۇۋلارىنا ۇسا-
مايدى. سالماعى، شىكى كولەمى بىردەي ەكى شەك الىب
بىرىنە تەڭىز سۇۋىن، ەكىنشىسىنە نە وزەن نە كول سۇۋىن
قۇيىب سالماقتاب قاراساق، تەڭىز سۇۋى قۇيىلغان ۋبىر-
نىشى شەلەك ەكىنشى شەلەكتەن اناعۇرىم اۋىر بولادى.
ول نەدەن دەسەك، تەڭىز سۇۋىنىدا بىرىگەن تۇز كوب
بولادى. سونداي تۇزداردىڭ ۋبىرى-كادىمگى ۋوزىمىزدىڭ
اسقا قوساتۇن تۇز، تاغى ۋبىرى ماگنەزى دەيتۇن اششى
تۇز. بۇنى اۋىرىۋ قانالاردا ۋش جۇرگىزىۋگە بەرەدى.
تەڭىز سۇۋلارىنىدا تۇزداردان باسقادا ۋر ۋتۇرلى كوب
قوسىمىشا زاتتار بولادى، ماسەلەن، التىن، كۇمىس سىياقتى.
بۇلار ۋبىز كورىب ۇيرەنىگەن كەسەك تۇرلەرىنەن باسقا
سۇۋدا بىرىب تە جۇرەدى. ۋبىراق تەڭىز سۇۋىنداغى ەك
كوب قوسىمىشا جوعارىدا ايتىلغان ەكى ۋتۇرلى تۇز بولادى.
تەڭىز سۇۋلارىنىڭ نىمىۋگە ۋجاراماي جامان ۇۋ بولۇۋ-
لارىدا وسى تۇزداردان بولادى.